

KÉSŐBRONZKORI KUTATÁSOK A FŐVÁROS TÉRSÉGÉBEN

Budapest őskori történetéről az elmúlt évtizedek során már több összefoglaló jellegű tanulmányt is olvashattunk. A felszabadulást megelőző korszak tudományos munkásságában Nagy Géza és Tompa Ferenc neve jól ismert szakkörökben. Az első jelentősebb összefoglalás alig néhány esztendővel a századforduló után Nagy Géza tollából született.

Nagy Géza igen részletes ismertetése gondos és aprólékos anyaggyűjtést igazol, amelyben minden, addig előkerült fővárosi és környékéről származó lelet szerepel. Bár a tanulmány lényegében nem lépte túl az egyszerű leletfelsorolás igényét, több esetben az egyes leletcsoportok kapcsolatainak világos megrajzolása, az időrendi besorolásra való törekvés Nagy Géza munkájában messze megelőzte korát.¹

Lényegében több mint három évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a már rendszeres ásatások eredményein alapuló, korszerűbb összefoglalás létrejöjjön, Tompa Ferenc munkássága alapján. A Tanulmányok Budapest Múltjából negyedik kötetében Tompa még csak néhány oldalra szorítkozó tanulmányt írt városunk őskori fejlődéséről. Az igen tömör, csupán kevés adatot felhasználó dolgozat a legjelentősebb leletgyűjtésekre támaszkodott, s azokat az őskori kultúrákat ismertette, melyekkel akkoriban a főváros térségében számolhattak.

A bronzkor végén hazánkban megjelenő illírség azonosítása a Dunántúlon kialakuló „korai vaskori” kultúra hordozóival, lényegében már Tompa történeti szemléletre való törekvését igazolja annak ellenére, hogy a lausitzi kultúra magyarországi szerepének megítélésében alapvetően tévedett.²

Valójában Tompának az 1936-ban megjelent tanulmánya képezte alapját annak a nagyszabású munkának, amely néhány esztendővel később a Budapest Története első kötetében kapott helyet.³ A 134 oldalon feldolgozott Budapest őskora a lehető legszélesebb anyaggyűjtésre támaszkodva már részletes áttekintést ad a minket érdeklő korszakokról is. A későbronzkori és a „korai vaskori” rész vezérfonala a már említett országos jellegű összefoglalásban adva volt, s hosszú évekre előre megszabta az elkövetkező időszakra háruló kutatási feladatokat. Ez a vezérfonal kronológiai rendszerezésével, történeti szemléletével igen sokáig, szinte a legutóbbi évekig erősen befolyásolta — lényegében helytelen irányban — a hazai kutatást.⁴

Tompa munkásságát követőleg, a háborús évek és a felszabadulás után szinte egy teljes évtizedig nem találkoztunk hosszabb lélegzetvételű összefoglalással. Egy nagyobb területrész, Buda műemléki topográfiajának előszavában, rövid, az őskort is érintő áttekintéssel találkoztunk Radnóti Aladár tollából. Az 1955-ben kiadott első kötet őskori áttekintése nem haladta meg a szóban forgó területen előkerült fontosabb leletek felsorolásának igényét, így inkább csak topográfiai ismertetésként, mint történeti összefoglalóként értékelhető.⁵

E kiadvány második kötete 1962-ben látott napvilágot, s ehhez a régészeti bevezetőt — egészen a népvándorláskorig bezárólag — Nagy Tibor írta. Kétségtelen, hogy e kötetben többet kapunk a pusztai topográfiai felsorolásnál. Ez az igen részletes, aprólékos anyaggyűjtésre támaszkodó összefoglalás már szem előtt tartotta a történeti szempontok kiemelését is.

Nagy Tibor munkája részben a régi, Tompa által lefektetett alapokon, részben az újabb kutatási eredményeket figyelembe véve próbálkozik képet festeni a főváros budai részének őskori fejlődéséről. Minket természetesen a középső bronzkor és a szkíta-hallstatti kor közé szorítható időszak érdekel elsősorban, s az alábbiak során ezzel a résszel részletesebben is foglalkozunk kell.⁶ Úgyszintén érintjük majd a Nagy Tibor munkájához íródott alapos kritikát is.⁷

A tárgyalt korszakról magam is írtam — csupán az irodalmi adatok felhasználásával — történeti összefoglalást a Budapest Régiségei huszadik kötetében. Itt a már közzétett, s mindenki által jól ismert, leletanyagot az újabb kutatási eredmények alapján dolgoztam fel. Mind az időrendi osztályozás, mind a történeti értékelés terén alapvetően eltértem a Tompa által megszabott irányvonalától.⁸

Ez irodalmi bevezetőben nem foglalkozhatunk külön minden egyes, a korszakot érintő kisebb-nagyobb leletismertetéssel, részlettanulmánnyal. Ezekre az alábbiak során úgylis sor kerül. Itt csupán azt a néhány átfogó jellegű tanulmányt kívántuk megemlíteni, amelyek összefoglaló áttekintést nyújtottak területünkről, s egyben megszabták az előttünk álló kutatási feladatokat is.

BUDAPEST TÉRSÉGE KÉSŐBRONZKORÁNAK ELŐZMÉNYEI

Budapest térsége későbronzkorának előzményeit kisebb-nagyobb, zárt leletgyűttesek egész során keresztül ma már viszonylag jól ismerjük.

A középső bronzkornak igen sokáig, egyetlen itt élő népcsoportja, a vatyai kultúra hordozója, őshonosnak tekinthető. Már hosszabb ideje a terület lakója, sőt kialakulása is a főváros térségéhez fűződik. Nem kívánunk részletesen kitérni minden, a vatyai kultúrával kapcsolatos problémára, viszont behatóbban kell foglalkoznunk a kultúra legvégső szakaszával, amely a legújabb kutatási eredmények alapján a koszideri típusú kincsleletek idejével esik egybe.

Bronzkori kutatásunk egyik legkérdésesebb pontja éppen az ún. koszideri kincsleletek horizontja. Ennek megítélésében egymással alapvetően ellentétben álló véleményekkel találkozunk.

Szinte a teljes Kárpát-medencére kiterjedő horizont ma már jelentős számú kincsleletet foglal magába. A főváros területén ezt a csoportot a rákospalotai bronzlelet képviseli.

A depot 1878-ban került elő, s miután sikeresen megszerezte, két évvel később közzé is tette Hampel József az Archeológiai Értesítő hasábjain.⁹ Bár lelőköörülményei nem egészen világosak, többé-kevésbé biztosra vehető a lelet kincs jellege. A két ansa lunátás és egy harmadik kis, a nyakhajlatban elhelyezett fülű, szépen díszített edényben a korszak legjellemzőbb bronztárgyait rejtették el. A leletgyűttesben karpereceket, gyűrűket, tűket, csüngőket, kisebb ékszereket, és nem utolsósorban egy kisméretű, korongos bronzcsákányt találunk. Az összesen harmincnégy tárgyat tartalmazó lelet jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményében van.¹⁰

A rákospalotai bronzkincs tulajdonképpen azt bizonyítja, hogy a vatyai kultúra népe a középső bronzkor legvégső szakaszáig itt élt a főváros területén. Erre utal a kincset rejtő edény néhány formai jellemvonása, valamint a bronztárgyak többsége.

A kincslelet kronológiai és történeti kérdéseivel éppen a legutóbb foglalkoztam, s kifejtettem a koszideri horizonttal kapcsolatos véleményem.¹¹ A rákospalotai lelet szerencsére több olyan típussal is rendelkezik, amely típusok segítségével a lelet időrendi és kulturális összefüggései jól meghatározhatók.

Égészen röviden, csak a legszükségesebb pontokra szorítkozva, elsőnek a korongos csákányt kell megemlítenünk. E csákány a legrégebb típusok közé sorolható. Az ún. B1 variáns a középső bronzkor első felének A1 típusából vezethető le.¹² A rákospalotai példány párhuzamait elsősorban az egykorú koszideri kincsek körében találjuk, de nyomon követhetjük szélesebb elterjedési területen is.¹³ Különösen fontosak a síregyüttesekből származó példányok.¹⁴

A B1 típusú rákospalotai csákány közvetlen tipológiai előzménye, az Apa—Gaura—Hajdúsámson típusú kincsleletek körének vezérlelete.¹⁵ A rendszerint spirálornamentikával díszített típus igen jól keltezhető. A rendelkezésünkre álló rétegtani adatok, így a pécskai XII—XIV. rétegekben, a tószegi, a vattinai stb. telepeken előkerült, keleti típusú harcibalták öntőmintái az említett kincsleletek ilyen típusú baltáival hozhatók összefüggésbe.¹⁶ Ugyanígy jó keltezési lehetőséget nyújt a deszki és a megyasói temető sírjaiban előkerült hasonló típusú balta.¹⁷

Az Apa—Gaura—Hajdúsámson kör kincsei közvetlenül megelőzik A1 típusú korongos csákányaikkal a B1 variáns koszideri típusú kincsleleteit. Miután az előbbieket a különböző párhuzamok alapján a középső bronzkor első felében kerültek föld alá, a koszideriek sem lehetnek korábbiak a korszak második felénél.¹⁸ A korongos csákány jelentősége tehát elsősorban kronológiai helyzetében rejlik.

A rákospalotai kincsben levő bronzékszerek ugyanilyen szempontból, ugyanakkor a kulturális

összefüggéseik miatt is értékelhetők. A kincslelet karperecei között több típust is találunk. Az egyszerű, szegletes huzalból készített példányok mellett elsősorban a tömör, félkörös átmetszetű karperecek érdemelnek figyelmet. Ebből az ún. pecsételős típusból két darab van a leletben, s mindkettőt karcolt vonal-ornamentika díszíti. Elterjedési területe igen széles. Természetesen a koszideri típusú kincsek tartozéka.¹⁹ A hazai példányok mellett ilyen karperecet több helyről ismerünk: Németországból, Csehszlovákiából, Lengyelországból, Ausztriából.²⁰

A halomsíros kultúrával való összefüggései miatt különösen jelentős a lelet következő típusa, a széles, bordázott lemezes karperec. A halomsíros kör legtöbb lelőhelyén megtaláljuk. A koszideri kincsekben csak szórványosan fordul elő, ugyanígy a korszak telepein és temetőiben sem gyakori.²¹ A karperec alapformája a korai bronzkori aunjetitzi kultúrában keresendő. Élettartama igen hosszú, karcsúbb formában még a későbronzkori környezetben is előfordul.²² Területi elterjedése nagyjából megegyezik a halomsíros kultúra elterjedési körével.

Zárt időrendi helyzete miatt külön kell foglalkoznunk a kincslelet csavart szárú tűjével, amelyet a szakirodalom „regelsbrunni” típus néven ismer. Ez a sarló formájú tű több koszideri kincsleletnek tartozéka.²³ Kúpos vagy gömbszelet idomú fejét rendszerint karcolt ornamentika borítja. Elterjedési területe a fenti bronztárgyakéhoz hasonlóan igen széles. A Kárpát-medencén kívül Délnémetországból, Ausztriából, Csehországból ismerjük.²⁴ Bizonyos fokig ez a bronztípus is összefüggésbe hozható a halomsíros kultúra tárgyi anyagával. Itt utalnunk kell az ausztriai és a délnémetországi leletekre. Ennek ellenére nem kétséges, hogy kialakulása a koszideri fémiparhoz fűződik. Előzményként a füzesabonyi és a magyarádi kultúra csavart szárú, kúpos, általában átfűrt fejű tűi jöhetnek számításba.²⁵

Jól kapcsolódik a koszideri körhöz kincsleletünk a benne levő tüskés korongos csüngők révén is. A csüngőt több koszideri típusú depot-ból ismerjük, de a halomsíros kultúra körében is elterjedt ez az ékszerforma.²⁶ Tipológiai előzményként ismét az aunjetitzi kultúra fémtárgyai jöhetnek szóba. Gondolunk itt e kultúra díszített, lemezes korong fejű tűire.²⁷

A rákospalotai kincslelet legérdekesebb darabja maga az edény. A kincsleletet érintő eddigi részletes feldolgozások alapján ma már világosan kirajzolódik előttünk az edényforma egész köre. A különböző párhuzamok elsősorban a vatyai, majd a későperjámosi, és nem utolsósorban a magyarádi kultúrára utalnak.²⁸ Mozsolics Amália éles szemmel vetette össze a koszideri edényleletekkel, lényegében ez a szál is a koszideri körhöz vezet.²⁹

A koszideri típusú kincsek horizontja — amint a rákospalotai lelet rövid analiziséből kitént — zárt, jól körülhatárolható időszakot képvisel. Nem kétséges, hogy előzményként az Apa—Gaura—Hajdúsámson kör kincsei által lezárt korszak jöhet számításba. Erről fentebb már említettük, hogy a középső bronzkor első feléhez köthető.

A középső bronzkor korábbi szakaszának kultúrái közül a főváros térségét a vatyai kultúra tartotta megszállva. Amíg az ország keleti felében a füzesabonyi kultúra megyaszói szakaszát az Apa—gaurai jellegű kincsek zárják, addig a vatyai kultúra elterjedési területén a Százhalombatta—Kelebia típusú depotkal találkozunk. Ez a kincslelethorizont az országnak ebben a részében az alföldihez hasonló történeti eseményekre enged következtetni.³⁰

Amint erről fentebb szóltunk, a koszideri kincsek és egyben a rákospalotai bronzlelet időrendi helyzetét a jól keltezhető bronztárgyak: a korongos csákány, a regelsbrunni tű, s nem utolsósorban maga az edény határozzák meg. Ezek alapján ez a korszak a délnémetországi Locham horizontjával egykorú, s a Reinecke szerinti B B periódussal párhuzamosítható.³¹

A későbronzkor problémái felvetésének és helyes értékelésének előfeltétele kétségtelenül a koszideri kincsekkel összefüggő leletcsoport időrendi és történeti helyzetének megítélése. Nem véletlen, hogy szakirodalmunk mind a mai napig igen nagy súlyt helyez a kérdéscsoportra. Mozsolics Amália vitaindító cikke, majd Bóna István ehhez kapcsolódó tanulmánya számos hozzászólást eredményezett.³² Ezek alapján nagyjából kibontakozott az egymással szembenálló két tudományos vélemény a kincsek megítélése kérdésében.

Mozsolics Amália szerint a középső bronzkor két kincslelethorizontja közül a fiatalabb koszideri nem keltezhető későbbre a középső bronzkor végénél, amely nagyjából a Reinecke szerinti B B periódussal párhuzamosítható. A kincsleletek szerinte a halomsíros kultúra népének beözönlése nyomán kerültek föld alá, és az autochton bronzkor végső fázisát zárják le.³³

Ezzel szembenáll Bóna István véleménye. Bóna úgy gondolja, hogy a koszideri kincsek már későbronzkoriak, s egyrészt az itt élő autochton bronzkori elemek, másrészt a halomsíros bevándorlók kevert népességének tulajdonát képezték. A kincsleletek elrejtését a Velatice—Vál, illetőleg a Muhi—Gáva—Dombrád jellegű leletcsoport idézte elő.³⁴ Később módosítva véleményét, a kincsek földbekerülését újabb halomsíros beáramlással magyarázta.³⁵

A magam részéről inkább az előbbi nézethez csatlakozom, s úgy gondolom, hogy a koszideri korszak még a középső bronzkor keretei közé szorítható, illetőleg ennek végső fázisát képviseli. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e korszak közvetlenül megelőzi a halomsíros beözönlést, amely tulajdonképpen véget vetett a Kárpát-mendence nagy részében az autochton bronzkori kultúrák önállóságának.

Nem kétséges, hogy a rákospalotai kincslelet a főváros térségében ugyanarra a történeti folyamatra enged következtetni, amely az ország területén meghatározta a későbronzkori fejlődést.

A továbbiakban röviden meg kell vizsgálnunk, hogyan értékelték korábban Budapest területe középső bronzkori fejlődésének alapvető kérdéseit.

Nagy Géza a század elején még nem adhatott olyan részletes történeti áttekintést, amelyet összefoglalásunkban használhatnánk. A bronzkort lényegében egységében tárgyalta, s nem bontotta fejlődési szakaszaira. Igen nagy anyaggal dolgozott, anyaggyűjtésénél túlnyúlt Budapest határain. Már ebben az időben rendelkezésre álltak a vatyai kultúra jelentősebb temetői, mint pl. a külső Soroksári úti, a kelenföldi, a dunakeszi urnatemetők. Éles szemmel figyelte meg ezek etnikai egyöntetűségét. Helyesen állapította meg a rákospalotai kincsleletről, hogy „... nyilván ugyanazon népnek a hagyatékához tartozik, amelyből valók az említett urnatemetők.”

A meglehetősen gazdag régészeti leletanyag mögött rejlő történeti következtetések levonására Nagy Géza még nem vállalkozhatott, csupán néhány általánosító mondatban emlékezett meg erről; eleinte a bronzkori népesség legalább három részből tevődött össze; a kőkori őslakosságból, amely a Trója I város népével állt kapcsolatban (pelaszg-etruszk népesség), egy keleti eredetű népcsoportból (ázsiai árja-turáni keverék, babilon-elamita hatás alatt kifejlődött bronzkultúrával), végül egy észak-nyugati területről származó, árja eredetű, alacsony bronzkultúrával rendelkező elemből. Ezeket a népmozgalmakat az ún. nagy vándorlások korával vetette össze, amely összefügg II. Ramses, a trójai VI. város és a görög-phryg-illyr-italikus vándorlások idejével. Természetesen ma már rendkívül ködösnek és nagyvonalúnak hatnak Nagy Géza szavai. Megállapításai azonban sok esetben éles megfigyelőképességről tanúskodnak, s több mint fél évszázad távlatából még ma is érvényesek.³⁶

Alapos összefoglalást nyújt a bronzkorról Tompa Ferenc. Világosan leszögezte, hogy a korszak derekától a főváros területe a Duna—Tisza közével együtt a Dunántúl fejlődéséhez csatlakozott. Ehhez az időszakhoz tartoznak szerinte a nagy urnatemetők (Újpest, Dunakeszi, Soroksár, Csepel), a Lenkei úti telep stb. Tompa időrendi beosztásában ezek a bronzkor II. és III. periódusát képviselik, mégpedig igen gazdagon. Ezzel szemben a IV. periódus rendkívül szegényes leletanyagban, s ebből csak szórványanyagot ismer Tompa. A Tiszavidékkel hozza kapcsolatba az állítólag az Üllői úton, a Gschwindt-féle gyár helyén talált bütyökdszes tálalt. Ide sorolja a BEAC sporttelepről származó csontzablát, valamint jórészt a Dunából kiszedett szórványos bronztrágyak zömét.³⁷

Néhány évvel később még részletesebb tanulmányt olvashattunk a szóban forgó korszakról. Tompa szerint a pesti oldal a bronzkor II. periódusában népesült be, s ebből a korszakból szép számmal említ leleteket. Ekkor már több, rendszeres ásatásból származó leletanyag állt Tompa rendelkezésére, s ezek segítségével zárt egységbe foglalhatta a II. és a III. periódus anyagát, amely a főváros térségében tulajdonképpen a vatyai kultúrával azonos. Helyesen ismerte fel Tompa a mészbetétes edények kultúrájának hatásait, az aunjetitzi összefüggéseket, s nem utolsósorban a magyarádi kultúra befolyását, amelyet elsősorban a Valkó Arisztid által feltárt solymári várhegy leletanyagában tapasztalt.

A III. periódus leletanyagát külön tárgyalja Tompa, s hangoztatja, hogy az előző periódushoz képest lényeges változás nem tapasztalható. A Duna vonalán dél felé haladva a lelőhelyek egész sorát említi, s ő sem áll meg a főváros határvonalánál.

Tompa legfőbb érdemei közé tartozik, hogy elsőként ismerte fel az alföldi terület felől érkező füzes-abonyi hatásokat, s ezzel kapcsolatban a solymári erődített telep jelentőségét hangoztatta. Ebbe a fejlődési szakaszba sorolta a rákospalotai bronzkincset, amely szerinte szervesen illeszkedik bele a helyi bronzkultúrába, s elvet minden, a lelettel kapcsolatos vándorlási elméletet. A III. periódus folyamán a fejlődési tényezők

mellett új hatások feltűnésére hívja fel a figyelmet, amelyek a II. periódusban még nem voltak érezhetőek. Szerinte a Dunántúl nyugati és északi részén a kerámiában a halomsíros kultúra jellemvonásai ismerhetők fel, de ebben nem lát etnikai jelleget.

A halomsíros kultúránál lényegesen nagyobb jelentőséget tulajdonít a lausitzi kultúrának, amely szerinte már a harmadik időrendi szakaszban behatolt hazánkba, s először a Felvidéken vert gyökeret. Tompa e népcsoportot az illírséggel azonosítja, amelyet itt egy Újpesten lelt bögre képvisel.³⁸

Két évtizeddel később ugyanerről a korszakról Nagy Tibor az alábbiakat írta:

A nagyrévi csoportot felváltó vatyai kultúra nemcsak a pesti, hanem a budai oldalon is képviselve van, elsősorban a lágymányosi dombsoron. A Duna balpartján a szórványosan előkerülő telepjelenségek mellett inkább a temetőik dominálnak. Nagy Tibor szerint a budai oldalon, a középső bronzkor folyamán, a hatvani kultúra elemei is megtalálhatók.

A minket közelebbről érintő korszakot, a vatyai kultúra végső fázisát szerinte a lágymányosi telepen és a Gellérthegyen tanulmányozhatjuk. Az előbbi lelőhely felső szintjeiből edényekből álló raktárleleteket említ. Nagy Tibor arra gondol, hogy a telepet rövid időre elhagyták, majd a régi lakosság egy része visszatért. A telepnek ez utolsó szakaszában már halomsíros elemeket feltételez. Úgy gondolja, hogy a lágymányosi edényleletek egykorúak a dunántúli Abda—Pusztasárkánytó—Alsónémedi—Koros kincsleletcsoporttal. Ez a depot-horizont megelőzi a halomsíros elemekkel kevert Kosziderpadlás—Gyulavarsánd típusú kincseket. A pusztasárkánytói jellegű leletek szerinte a Hajdúsámson—Apa—Cófalva horizonttal egykorúak. Leszögezi, hogy amíg a pusztasárkánytói csoport a halomsíros bevándorlás miatt került föld alá, addig a Kosziderpadlás—Gyulavarsánd körben az autochton bronzkori és a halomsíros kultúra emlékegyüttesen fordul elő. A pusztasárkánytói körhöz kapcsolja Nagy Tibor a százhalombattai és a kelebiai bronzkincset. Feltételezi, hogy a Nagytétényben előkerült keleti típusú balta hasonló raktárleletből származik. Ezek alapján megállapítja, hogy a budai oldal bronzkori telepesei részesei voltak a halomsíros hódítással összefüggő történeti eseményeknek.

Folytatva az előbbi gondolatmenetet, a pusztasárkánytói típusú kincsek földbekerülése után a főváros területén és környékén a vatyai kultúra és a halomsíros műveltség kevert csoportjai éltek. A budai részen ez az etnikum lakta a lágymányosi telepet. A felső rétegek sajnos itt lepusztultak, s így csak hipotézisként említheti, hogy ebben az időszakban a lágymányosi telepről költöztek fel, és telepítették be a Gellérthegyet. Itt megtalálhatók szerinte a Vatyai II korszak leletei mellett a füzesabonyi kultúrához tartozó kettős peremű edények, a szekszárdi típusú méshatározó kerámia, s ugyanakkor a halomsíros kultúrára jellemző edénytípusok is. Ehhez hasonló, kevert leletanyagot említ Nagy Tibor a tabáni telepről.

Az időszakaszt Nagy Tibor a Reinecke és Willvonseder szerinti B B2 periódussal párhuzamosítja. Ezt követően ezen a területen bizonyos elnéptelenedést tapasztal, s ezt a középső bronzkori telepek felhagyásával hozza kapcsolatba. Ekkor rejtették el a Kosziderpadlás—Gyulavarsánd kör kincseit. Ezeket analizálva úgy gondolja, miután hiányoznak ezekből a Reinecke B C—D típusú leletek, még a B B2 periódusra keltezhetőek. E leletekben látja egyúttal a halomsíros színezetű, autochton bronzkori kultúrák utolsó csoportját.

Az említett történeti események hátterét vizsgálva vitatja, hogy a koszideri jellegű kincsleletek mögötti halomsíros kultúra beözönlése rejlik. Ugyanakkor a déloroszországi fakamrás sírok kultúrája csoportjának előretörését sem fogadja el ennek közvetett előidézőjéül, mert erre a népmozgásra később került sor. A hazai emlékegyüttesben nem tud kimutatni a B C—D periódusokra jellemző, újabb halomsíros csoportokat sem. A lausitzi vándorlás szerepét időrendi és településtörténeti nehézségek miatt vitatja. Lényegében tehát az eddig felvetett hipotézisek egyikét sem fogadja el mint az elrejtett kincsleletek hátterét, sőt, a leletek elrejtése még a telepek felhagyásával sem hozható szerinte összefüggésbe, miután a menekülők magukkal vitték volna a kincseiket. Ezzel szemben igazolva látja, hogy a kincsleletek földbekerülése után a telepeken tovább folyt az élet.

Szerinte a Kárpát-medence középső, sík vidékein a B B2 periódus után sem a termelési viszonyokban, sem a termelési módban nem állhatott be változás, tehát ezzel nem magyarázható az elnéptelenedés. Ezt pusztító járvány vagy elvándorlás idézhette elő, de megfelelő adatok hiányában inkább az utóbbi lehetőséget tartja valószínűnek. A B B2 periódus végétől a vatyai kultúra a füzesabonyival együtt a pilinyi-egyeki művelődési kör elterjedési területén keresendő.

Ennek az elvándorlásnak okát igen homályosan magyarázza Nagy Tibor: az ie. XIII. sz.-ban az Egyiptomig ható népmozgalomban valószínűleg a Kárpát-medencei törzsek is részt vettek. Ez a kérdés még nem

elégge világos. Felveti annak lehetőségét, hogy miután már a B B1 periódus folyamán a halomsíros elemekkel felduzzadt lakosság megélhetését a korabeli termelési mód nem tudta biztosítani, egyes népcsoportok kénytelenek voltak elvándorolni. Nem zárja ki a klímaváltozás lehetőségét sem, amely a sík területen elmoszarosodáshoz vezethetett. Utoljára felvet egy, a lélektan körébe tartozó szempontot, amely az északi népeknek a mediterrán területek felé való törekvésével áll összefüggésben.³⁹

A magyarországi középső bronzkor és a koszideri kincseletek megítélésében Nagy Tibor egészen sajátos álláspontot foglal el. Éppen ezért nem meglepő, hogy a szakkritika kedvezőtlenül fogadta az összefoglalásnak ezt a részét is. Nem kívánunk itt ezzel behatóbban foglalkozni, csupán a szerzőnek néhány alapvető megállapítását kell közelebbről is szemügyre vennünk.

Kétségtelen, hogy Nagy Tibor sem Mozsolics Amália, sem Bóna István véleményét nem tette magáévá, hanem mindkettőből éppen azokat a téziseket vette át, amelyek leginkább kritikával illetetők. Mozsolictól az Acta Arch. Hung. 7. kötetében képviselt időrendi beosztást (Reinecke—Willvonseder szerinti B B2), Bóna Istvántól pedig a kincseletek körének etnikai összetételét (autochton bronzkori és halomsíros keveredés).

A tanulmány — a kötet természetéből adódóan — a történeti szemléletre való törekvés ellenére erősen topográfiai szemléletű, s a történeti vezérfonal nem képez szerves egységet az ismertetett leletcsoportokkal. Azok a történeti események, amelyek, kétségtelenül a tárgyalt korszakhoz fűződnek, Nagy Tibornál teljesen háttérbe szorulnak, pedig a hiányolt halomsíros lelőhelyek egész sora áll rendelkezésére, éppen az érdekelt időszakokkal szoros összefüggésben. Valójában annak a periódusnak a halomsíros leletanyaga hiányzik, amelybe, a kultúra behatolását helyezi. Az ország területéről mind ez ideig alig néhány, a Reinecke—Willvonseder B B1 legvégére keltezhető halomsíros leletet ismerünk. A főváros térségéből idézett halomsíros csoportok, mint pl. a gellérthegyiek, már a későbronzkor keretei közé szoríthatók.

Nem érthetünk egyet Nagy Tibor abszolút időrendi beosztásával. A korábbi, az Apa—Hajdúsámson—Pusztasárákánytó jellegű kincseket az i. e. 1450-re, a Reinecke—Willvonseder B B2 periódus végét az i. e. 1300—1250-re, a koszideri depot-k földbekerülését pedig az i. e. 1300 körüli időre keltezi. Az újabb kutatások eredményei alapján ezek az évszámok már túl alacsonyak, mindenekelőtt helytelen relatív időrendi beosztással állnak összefüggésben.

Sajnos, ma még nem áll rendelkezésünkre olyan mennyiségű leletanyag, amelynek segítségével nemcsak a középső bronzkort általában, hanem annak végső szakaszát is megnyugtató mértékben tudnánk körvonalazni a főváros térségében. Ennek a korszaknak előzményeit — amint erről már szó volt — a vatyai kultúrában kell keresnünk. Mai ismereteink alapján még igen nehéz a kultúrát fejlődési szakaszaira tagolnunk, ehhez kevés a hiteles feltárásból származó, zárt leletegyüttes. Úgy tűnik, hogy a nagyrévi kultúrával genetikai kapcsolatban álló korai csoport mellett, a lelőhelyek döntő többsége a java fejlődési szakasz leleteit tartalmazza. Ezeken a lelőhelyeken esetenként elkülönül — leginkább csak tipológiai alapon — a kultúrának minket közelebbről érintő legvégső fázisa is. Ennek jellemzőbb leletegyütteseit az alábbiakban ismertetjük:

Valkó Arisztid kutatásai Solymáron elsősorban a középkori vár feltáráására irányultak, s ennek során több bronzkori telepjelenséget is megfigyelt. Többek között feltárta egy putri maradványait, amelyek között szerinte a bronzkor II. és III. periódusához tartozó cserepeket talált. A várbejárat közelében őskori réteg alól került elő egy igen fontos leletcsoport. Valkó helyesen állapította meg, hogy ebben az esetben raktárlelettel állunk szemben. Az edényekből és bronztárgyakból álló együttes jól illeszkedik a koszideri jellegű kincsek csoportjába. Egy élesen behúzott szájperemű tálban bögrék, kancsók és bronztárgyak voltak elhelyezve. A profilált hasú, ansa-lunátás fülű, valamint a félköríves árkolással övezett bütyökűs, füzesabonyi típusú kancsó a középső bronzkor végső szakaszának sajátosan kevert kerámiáját képviseli. Jól illeszkedik a koszideri bronztárgyak körébe a lelet cseh típusú sarkított bronzbaltája.

Valkó Arisztid a solymári várhegyen a vatyai kultúra egyik erődfített telepét találta meg. Leletei között képviselve van legvégső szakaszának anyaga, amelyet a füzesabonyi és magyarádi hatások színeznék.⁴⁰

Távolabb esik ugyan a főváros területétől, de igen szoros kapcsolódik e körhöz Pákozdvár, Vál, Dunaújváros-Kosziderpadlás, Százhalombatta stb. Úgy tűnik, hogy a fenti lelőhelyeken levő földvárak szinte félkörívben elhelyezkedve védelmezték a vatyai kultúra centrumát, amely kétségtelenül a főváros térsége lehetett fontos átkelőhelyeivel. A félkörív egyben a veszély irányát is jelezte, amely az észak-nyugat felől előrenyomuló halomsíros hódítóknak rejlett.

A budai oldalon Nagy Tibor által ismertetett lágymányosi telepet említhetjük meg mint olyat, amely

megérte a halomsíros beáramlást. Erre enged következtetni az állítólagos, edényekből álló raktárlelet. Sajnos éppen a legfelső szintek koptak le, s így a legkevesebbet a telep legvégső fázisáról tudjuk. Mindenesetre kétségbe kell vonnunk a telep lakóinak kapcsolatát a halomsíros népességgel, miután erre alig lehet bizonyítékunk.⁴¹

Nagyjából ugyanez vonatkozik a Gellérthegy déli oldalán feltárt telepnyomokra. Itt valójában több rétegű, a középső és későbronzkorra egyaránt kiterjedő, egymást fedő településsel kell számolnunk. Amint említettük, Nagy Tibor feltételezi, hogy ezt a lakóhelyet a lágymányosi telepről érkező elemek telepítették be. Erre az időszakra a Vatyá II, a füzesabonyi, a szekszárdi mészbetétes kultúrájú leletek a jellemzőek, ugyanakkor Nagy Tibor szerint itt is fellelhető a halomsíros tényező. Az említett leletanyag gondos analíziséből azonban kiderül, hogy itt legalább két korszak, a koszideri és a későhalomsíros fázis leleteiről beszélhetünk.⁴²

A budai oldal egyik legfontosabb vatyai kultúras lelőhelye a még múlt században feltárt kelenföldi urnasíros temető.⁴³ Nagy Tibor szerint e temető leletanyaga megegyezik a lágymányosi telep leleteivel, s éppen ezért feltételezhető összetartozásuk.⁴⁴ Patay Pál nyomán a kelenföldi sírok kővel való körülrakásában a halomsíros kultúra hatását látja, ez azonban még nem bizonyított.⁴⁵

Hitelességét tekintve eléggé vitás a Budán, az állítólag a Pest-rákosi országút mentén előkerült urnatehető. A lelőhely igen fontos lenne számunkra, miután e helyről a koszideri korszakhoz köthető leleteket ismertettek. Nagy Géza és Tompa is tesz említést ezekről, s az új főgimnázium építésével hozzák kapcsolatba.⁴⁶ Tompa feltételezi, hogy a lelőhely a mai Attila utcában fekszik. Radnóti Aladár, majd Nagy Tibor fehérvják figyelmünket arra a tényre, hogy az említett szerzők rosszul értelmezték Ortvy Tivadar eredeti leletközlését.⁴⁷ Itt tulajdonképpen két különböző lelőhellyel kell számolnunk. Az egyik, a régi Pest-rákosi országút, a Nemzeti Múzeumban levő leletekkel, a másik, a tulajdonképpeni Attila utcai, a régi főgimnázium helyén.⁴⁸ A Nagy Géza által leírt leletek egy csoportja Havas Sándor ajándékaként az aquincumi múzeumba került. Ennek lelőhelye kétségtelenül a főgimnázium helyén volt. Sajnos a leletekből egyetlen törött fülű bögre szerepel a leltárban, s e bögre formája és díszítése alapján a késő füzesabonyi kultúra hasonló típusaival hozható kapcsolatba. Ugyanezt a korszakot képviselheti egy másik, sajnos csak a leírásból ellenőrizhető bögre, s ugyanebben a környezetben a mészbetétes díszű edény is.⁴⁹

Áttérve a Duna túlsó partjára, a pesti oldalon is találkozunk a késővatyai korszak leletcsoportjaival. Zuglóban, a Tihanyi téren ehhez a fázishoz tartozó sírokat tártak fel. Az urnasírokról Tompa csak röviden emlékezik meg, s ezek leleteiről is keveset tudunk. Ugyanitt került elő egy B1 típusú korongos csákány, és egy rövid nyélnyújtványos, külön markolatgombbal rendelkező kard. A BTM gyűjteményében levő bronztárgyakról Tompa feltételezi, hogy a fenti urnasírokból származnak.⁵⁰ Amint ezt a korábban előkerült leletek igazolják, Zugló területén több, hasonló korú településsel is kell számolnunk.⁵¹ Visszatérve a Tihanyi téri bronztárgyakhoz, emlékeztetnünk kell a rákospalotai bronzcsákányra, amely szintén a B1 típusok közé tartozik. A rövid pengéjű, ún. Au típusú kardról el kell mondanunk, hogy ez is a Reinecke szerinti B B periódus sajátos bronztípusa, s nálunk a halomsíros behatolást közvetlenül megelőző korszakot jelzi.⁵²

Ugyancsak a pesti oldalon egy újabb leletegyüttesre kell felhívunk a figyelmet, amely Rákospalotán a Kossuth Lajos utcában került elő. Az edényekből álló lelet a koszideri korszaknak már ismert, sajátosan kevert kultúrszínezetű anyagát képviseli. A feldolgozás alatt álló együttest Schreiber Rózsa a halomsíros kultúrához sorolja. Véleményünk szerint e lelet szoros összefüggésben áll a rákospalotai bronzkincsel. A feltehetőleg sírből, esetleg raktárleletből származó edények szélesebb körű összefüggéseinek analizésére közlésük után nyílik lehetőségünk.⁵³

Ugyancsak a közelmúltban, de a budai oldalon, Békásmegyér térségében került elő egy erősen füzesabonyi—magyarádi színezetű telep maradványa, bütyökdiszes edényekkel. Ezek egykorúsága a solymári raktárlelettel vitán felül áll.⁵⁴

Feltehető, hogy a pesti oldal nagy kiterjedésű, vatyai kultúras temetői esetenként a koszideri horizont idején is használatban lehettek. Erre enged következtetni többek között az egyik dunakeszi bütyökdiszes kancsó.⁵⁵

A fenti jelenségek igazolják, hogy a középső bronzkor utolsó fázisát az autochton bronzkori kultúrák erős keveredése jellemzi. Erre az időszakra válik a legerőteljesebbé a füzesabonyi kultúra expanziója északnyugati irányba. Ezzel szinte egyidőben a magyarádi kultúra csoportjai déli irányba

terjeszkedtek. Itt kell megemlítenünk, hogy ennek előtte bizonyos fokú késő perjámosi kultúras mozgást is tapasztaltunk az Alföldön, amely az egész belső népkeveredést előidézhette. Tompa, aki maga is észrevette a tiszavidéki elemek megjelenését a dunántúli régióban, számos bizonyítékát gyűjtötte össze a füzesabonyi kultúra főváros környéki térfoglalásának. Az egymással valószínűleg összefüggő, füzesabonyi-magyarádi expanzió nyomait megtaláljuk a vatyai, a dunakeszi, a lovasberényi temetőben, valamint a pákozdvári telepen is. Feltehető, hogy a többi Budapest környéki nagy temető, így a Soroksári úti, a kelenföldi stb. leletanyagának gondos analízise hasonló eredményre vezet majd.⁵⁶

Említésre méltó szórványlelet – bár lelőköörülményei nem hitelesek – került elő az Üllői úton, a Gschwindt-gyár lebontása alkalmával. Egy régiségkereskedő adta el a Magyar Nemzeti Múzeumnak azt a tálat, amely árkolt, bütyökdiszes ornamentikájából ítélve a füzesabonyi kultúra köréből származhatott. Ennek a behúzott szájreremű tálnak Tompa igen nagy jelentőséget tulajdonít, mert ebben is a Duna- és Tisza-vidék kapcsolatát látja.⁵⁷

Említettük, hogy az Attila úti főgimnázium építése során napvilágra került bütyökdiszes bögre a későfüzesabonyi korszak sajátos típusa. Ennek a bögrének „édestestvérét” tételezte fel Tompa abban az urnaszerű edényben, amelyet a Csepel-Szabadkikötő közvetlen szomszédságában találtak. Helyesen ismerte fel, hogy ez utóbbi edény mása az egyik füzesabonyi telepbe beásott sír hasonló példányának.⁵⁸ Tompát meglepésztette a füzesabonyi legfelső rétegben talált, igen gyakori, bordadíszes bögrétípus, s az említett sírok gerezdes edényeinek díszítésbeli hasonlósága. Valójában erre alapozta – többek között – a telep késői keltezését. Úgy gondolta, hogy a kultúra megérte a korai vaskort, s a füzesabonyi, valamint a korai vaskori népesség között genetikai összefüggés áll fent. Ugyanezt tételezi fel a csepeli urna esetében, s az említett budai, későfüzesabonyi bögrével együtt mindkettőt a bronzkor negyedik periódusába keltezi. Azt hiszem, felesleges taglalnunk, hogy mekkora időbeli eltérés van a középső bronzkorvégi budai és a már a H C periódust képviselő Csepel-szabadkikötői lelet között.

Biztosra vehetjük, hogy egyrészt a Budapest területéről és környékéről származó középső bronzkori leletanyag gondos átvértékelése, másrészt az előttünk álló ásatási feladatok megoldása után sokkal több részlet bukkanhat napvilágra a térség koszideri horizontja történeti fejlődésének rekonstruálásához. A jelenleginél jóval gazdagabb, mindenekelőtt több hitelesen feltárt leletegyüttes ad majd lehetőséget a korszak gazdasági viszonyainak és társadalmi fejlettségének elmélyültebb vizsgálatához.

A KÉSŐBRONZKORI HALOMSÍROS KULTÚRA

Az elmúlt évtized szakirodalma kimerítően ecsetelte, hogy milyen óriási katasztrófát jelentett a halomsíros kultúra csoportjainak bevándorlása az autochton bronzkori kultúránk életében. A Kárpát-medence nyugati fele, sőt, az Alföld is szinte teljesen elnéptelenedett, a telepek elpusztultak, a temetőket felhagyták. A hazai bronzkori kultúrák több népcsoportja Észak-Magyarország védhető hegyvidékein talált menedéket. Az új korszak hatásaitól átszöve, az új életviszonyok között a régitől eltérő fejlődésnek indultak az autochton bronzkori maradványok. Az itt kialakuló pilinyi kultúra népességében a magyarádi és füzesabonyi összetevők mellett vatyai elemek is fellelhetők.

A Dunántúlt, Duna—Tisza közét és Tiszántúlt jó részét a feltehetőleg több irányból és több hullámban érkező népcsoportok fokozatosan megszállták. A kisebb-nagyobb méretű halomsírokba temetkező kultúra népe kezdetben igen kevert volt, sokszínű elemekből tevődött össze. A vándorlás során összeverődött népcsoportokat szűk uralkodó réteg foghatta össze, amint ezt a történelem folyamán többször is tapasztalhattuk. Éppen ezért hiába is keresnénk hazánk területén a kultúrának Dél-Németországból vagy Csehországból jól ismert klasszikus leletanyagát. A közép-európai halomsíros körön belül is egymástól eltérő színezetű csoportokat találunk. Még hazánk területén sem volt egységes ez a kultúra. Amíg a Dunántúlt az Ausztriából származó, középső dunavidéki halomsíros népesség foglalta el, addig az Alföldön, elsősorban a Tiszántúlon a Nyugat-Szlovákiában kikristályosodó halomsíros csoportok vetették meg lábukat. Ezeket újabban a csehszlovák szakirodalom Kárpát-medencei halomsíros kultúra néven foglalja össze.⁵⁹ Az eltérések ellenére e két népcsoport igen szoros rokonságban volt egymással, nem utolsósorban közös összetevőjük, a magyarádi elem révén.

Amíg a Dunántúlon, és bizonyos fokig a Dél-alföldön is, e kultúra népe megőrizte önállóságát,

sajátos színezetét, addig a Tiszántúlt megszálló egyes csoportok az egyeki kultúrát alakították ki.⁶⁰ Sajnos a főváros térségéből igen kevés későbronzkori leletünk van, még kevesebb, mint a koszideri fázisból. A Schreiber Rózsa által feltárt rákoskeresztúri együtteseken kívül alig ismerünk a java halomsíros szakaszba tartozó leletanyagot.⁶¹ Úgy tűnik, hogy a Reinecke szerinti B B periódus végétől egészen a B D periódusig lakatlan, legalábbis szórványosan volt lakott a környék.

Városunk történetírói közül Nagy Géza természetesen még nem beszélhetett a bronzkor különböző szakaszairól, s a korai vaskortól is alig választotta el ezt a korszakot. Tompa viszont elkülönítette, saját kronológiai rendszerét követve a bronzkor IV. periódusába sorolta ennek leletanyagát.

A Tanulmányok negyedik kötetében még éppen hogy csak érintette ezt a bronzkori fázist, megemlítve, hogy igen kevés az e korból származó lelet. Tévesen sorolta ide a füzesabonyi eredetű kerámiát, a lágymányosi csontzablát, és a felsorolt szórványos bronztárgyak egy részét. Szerinte a bronzkor vége felé beáramló, a lausitzi kultúrát elterjesztő illírség ekkor vetette meg lábát hazánkban.⁶²

A Budapest Történetében ennél már részletesebb áttekintést ad, sőt összefoglalja az egész ország későbronzkoráról vallott nézeteit.

Tompa koncepcióját két alapvető tényező befolyásolta. Az egyik az volt, hogy nem ismerte fel a halomsíros kultúra hazai jelentőségét. A másik abból adódik, hogy szerinte az Alföld területének bronzkori kultúrája belenyúlt a korai vaskorba, s a helyi lakosságot csak a keleti eredetű népelemek olvasztották magukba. Úgy gondolta, hogy az ország területe a későbronzkortól kezdve három régióra szakadt. A Dunántúlon és a Felvidéken az új kultúrát az illírség fejlesztette ki. Ezzel szemben a Dunától keletre a trák őslakosság megőrizte önállóságát. A két régió közötti határterületen, a Duna—Tisza közén és az Alföld északi peremén a két kultúrkör keveredett egymással.

A keleti kör trák lakosságának emlékéanyagát lényegében a füzesabonyi kultúra leleteivel azonosította, s ezek a korai vaskort is megérték szerinte. Ezzel szemben helyes érzéssel mutatott rá arra a tényre, hogy a Dunántúlon e korszakban teljesen új népcsoport jelent meg. Ott viszont alapvetően tévedett, amikor ezt a népeiséget az illírseggel azonosította, s ennek lausitzi jellegű kultúrájából származtatta a térség koravaskori művelődési körét.

Amint már említettük, számunkra igen fontos Tompának a még ma is helytálló, a tiszta-vidéki elemek dunántúli megjelenésével kapcsolatos véleménye. Ez kétségtelenül igazolható a dunántúli lelőhelyek egy részénél. Csupán ezek időrendi besorolása kérdésében nem érthetünk egyet Tompával, aki ezeket a későbronzkorra keltezte.

A főváros területéről származó későbronzkori leletek felsorolásánál lényegében itt sem adott többet annál, amit a Tanulmányokban lefektetett. Az általa említett lelőhelyek jó része a koszideri, illetőleg az urnasíros korszakhoz köthető. Viszonylag gazdag az a szórványos bronzanyag, amelyet Tompa a negyedik periódushoz sorol. Ezek pontos kormeghatározását illetőleg neki is kételyei vannak, mert — amint írja — hiányosak e korszakból a bronztárgyakat hitelesítő rétegtani adatok és zárt síregyüttesek. A Dunából előkerült bronztárgyak közül kiemelkedik a kardok csoportja. Figyelmet érdemel két ún. Boiu típus. Amint erre Tompa is utal, ugyanezt a típust a keszthelyi halomsírból ismerjük. Tompa összefoglalásában külön helyet szentel a Dunából származó kardok különböző típusainak leírására.⁶³

Tompát követőleg Radnóti Aladár csupán röviden utalt az i. e. 1250 körüli, ún. nagy vándorlásra, amellyel egyidőben a főváros térségében is új népcsoportok jelentek meg. Ezeket azonban Tompa nyomán ő is a lausitzi kultúra hordozóival azonosítja.⁶⁴

Nagy Tibor a Reinecke szerinti B C—D periódusokkal véli egykorúnak a későbronzkort. E korszakkal az ausztriai—szlovákiai Maisbirbaum—Zohor fázist, valamint az északról közvetlenül szomszédos pilinyi műveltség korábbi szakaszát párhuzamosítja. Szerinte az előbbi fázisnak megfelelő halomsíros leletkör a budai oldalon egyáltalán nem mutatható ki. Ezzel szemben szórványos leletekből ítélve a pilinyi kultúra esetleges térfoglalására gondol. A bronzkornak erre az utolsó periódusára keltez néhány Békásmegyerről és más lelőhelyről származó leletet. Idesorolja az Attila úti bögrét. Elismeri ugyan ennek füzesabonyi vonatkozásait, mégis úgy gondolja, hogy e forma közelebb áll az észak-magyarországi koravaskori kerámiához. Nagy Tibor összefoglalásának későbronzkori részében még egy lelőhely szerepel: Csepel-Szabadkikötő. Szerinte az 1938-ban itt előkerült későbronzkori urnasírok átnyúlnak a H A—B szakaszba.⁶⁵

Nem meglepő, hogy a Budapest őskori történetéről írott összefoglalásokban a későbronzkorról

olvashatjuk a legkevesebbet. Talán éppen ez a korszak legszegényebb leletanyagban, s még a meglevők is szórványos leletekből tevődnek össze.

A rákoskeresztúri kisebb halomsíros leletgyűttes tudományos feldolgozása folyamatban van, de már pusztán létezése is komoly bizonyítéka az ország területét megszálló halomsíros kultúra fővárosi térfoglalásának. A rendelkezésünkre álló csekély számú lelet ellenére is úgy véljük, hogy Budapest térségében a későbronzkor folyamán — természetesen az esetleg ittmaradó vatyai elemek mellett — egyetlen népcsoporttal, a halomsíros kultúra hordozójával kell számolnunk. A fővárost kissé távolabb környező területen ezt az időszakot mindenütt ennek a kultúrának a leletei töltik ki. Északról, keletről és délről a lelőhelyek egész sora övezi Budapestet. Nyugat felől, a közvetlen szomszédságban, viszonylag kevesebb a halomsíros lelet, kissé távolabb már sűrűbben helyezkednek el. Északról kiindulva — csak a jelentősebbeket kiemelve — a szalkai temető köré csoportosuló leletek említhetők közvetlen északi szomszédként. Az Ipoly térségéből kiinduló csoport leletei között az ebedi urnasír, a szobi kavicsbánya anyaga érdemel figyelmet.⁶⁶ Még közelebről Vácról és Sződligetről említhetünk a későbronzkor korábbi szakaszába tartozó halomsíros leleteket.⁶⁷ Délkeleti irányba haladva Aszód—Domonyvölgyből telep, Bagról telep és temető, Gyónról síregyűttes képviseli a korszakot.⁶⁸ Délen a Pusztaszer—Kiskőrös típusú leletanyag sorolható az említett kultúra körébe.⁶⁹ A Duna menti Százhalombatta, Sárbogárd, Zsámbék, majd a Komárom megyei Ászár zárja be a kört.⁷⁰ Kissé nyugatabbra a Fejér megyei Csór—Magyaralmás, valamint a Győr környéki koroncói csoport helyezkedik el.⁷¹ A felsorolt leletek is igazolják, hogy a főváros térsége sem volt teljesen lakatlan terület a későbronzkor folyamán, s e vidék lakossága alig lehetett más, mint a halomsíros kultúra egyik népcsoportja. Éppen ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy a pilinyi kultúra népe közvetlen érintkezésbe került területünkkel. Alig hihető, hogy átlépte volna a számára védelmet és biztonságot jelentő nógrádi dombvidék határait. Ez vonatkozik mind a későbronzkorra, mind az urnasírok korára.

Budapest térségének későbronzkora időben fedi a magyarországi halomsíros későbronzkort. Ezt nagyjából a Reinecke szerinti B C1—2 és D periódusokkal párhuzamosítjuk, sőt még a H A korábbi szakaszával is. Ez viszonylag hosszabb időt ölel fel, több mint három évszázadot. Ennek ismeretében még feltűnőbb területünk leletszegénysége. Az említett rákoskeresztúri leletek mellett a pesti oldalon erre a korszakra keltezhető a Zugló—Egressy úti település. Az Egressy útról Tompa már közölt igen érdekes, telepről származó cserepeket a Zuglóról írt rövid őskori összefoglalójában.⁷² Ezek azonban a váli kultúrához köthetők, s a BTM gyűjteményében levő leletgyűttesekkel való összefüggésük bizonytalan. A gyűjteményben levő edénytöredékek telepmaradványokról származnak, s ezek között több korszakhoz tartozó leleteket különíthetünk el.

A minket közelebről érdeklő későbronzkori telep leletei a fiatalabb halomsíros kultúrát képviselik. A behúzott szájeremű tálak, a háromszög átmetszetű fülekkel rendelkező bögretöredékek már a későbronzkor végső fázisát idézik. Miután a cserepek között ennél valamivel korábbi típusok is előfordulnak, feltételezhető, hogy hosszabb életű halomsíros településsel állunk szemben.⁷³

A budai oldalon a gellérthegyi 12. munkahely kevert leletanyaga a legjelentősebb. A BTM régészeti osztálya gyűjteményében levő leletek — amint már említettük — legalább két korszakot képviselnek. A koszideri horizont edényei és cserepei mellett a késői halomsíros kultúra anyagát is megtaláljuk.⁷⁴ A lelőhellyel Kutzián Ida és Nagy Tibor foglalkoztak részletesebben. Kutzián Ida aprólékosan leírta a leletkörülményeket. 1946-ban Bónis Éva a Gellérthegy déli lejtőjén lakóházat tárt fel, mely padlórészből és tűzhelymaradványokból állt. Az edénytöredékek a padlón, valamint a felette levő teraszon feküdtek. Ezek között figyelmet érdemel egy behúzott szájeremű tál, egy kettős csonkakúp idomú, karcolt és bütykornamentikával díszített urna alakú edény, egészen profilált szájeremű táltöredékek, s a peremrészükön csücskös díszű edénytöredékek. Ezek is a halomsíros kultúrának a fiatalabb szakaszából származnak, s valószínűleg erősen megközelítették a későbronzkor végét. Erre enged következtetni a behúzott szájeremű tál, amelynél a peremképzés eltér a vatyai kultúránál megszokott, élesen behúzott tálakétól. Ez időszakra jellemzőek az erősen profilált, ferde peremű tálak, s valamint az ezeken esetenként előforduló csücsök-díszítés. Tévesen kapcsolják e peremtöredékeket a füzesabonyi kultúra köréhez, miután a kultúra kettős peremű tálai egészen eltérő típust képviselnek. Ugyanakkor a csücskornamentika is ismeretlen ezeken az edényeken. Az egyik gellérthegyi töredéken félkörívek keretezik a csücsök belső oldalát. Azonban ez sem vethető össze a füzesabonyi kultúra ugyancsak körbeárcolt, hegyes, szarvszerű bütykeivel. A gellérthegyi

töredékek párhuzamait éppen a halomsíros kultúra különböző csoportjainál találjuk meg, sok esetben már urnasíros környezetben.⁷⁵

Kisebb leletcsoportok tanúsága szerint a későbronzkor végi ún. továbbélő halomsíros kultúra népe Békásmegyert területén is megtelepedett.⁷⁶ Itt külön meg kell említenünk egy kettős fülű bögre töredékét, amely az osztrák herzenburgi, a kelet-dunántúli magyaralmási és a délföldi csorvai csoport hasonló jellegű leleteivel mutat szoros összefüggést.⁷⁷ Éppen ezért feltételezhetjük, hogy a Fejér megye területét megszállva tartó Csór—Magyaralmás csoport a későbronzkor végén a főváros térségében is érezte hatását.

A közelmúltban ismertettünk egy Buda környékéről származó szórványos bögrét, amely jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található. A széles, függőleges árkolással díszített füles bögrének észak-nyugat magyarországi és szlovákiai kapcsolatai vannak éppen a már említett mosonyszolnoki-csekei típusú leleteken keresztül.⁷⁸

Nagy Tibornál olvashattunk a Csepel-Szabadkikötőnél előkerült urnasírokról. Ezek leletanyagában későbronzkori típusokat különít el, így egy csücsökdiszes, belül besimításokkal díszített tálat.⁷⁹

A fentiekén túl Budapest területéről számos szórványos bronztárgyat ismerünk, s ezek jelentős része ehhez a korszakhoz kapcsolható. Többségüket Nagy Géza és Tompa Ferenc kimerítően ismertette, amelyhez Nagy Tibor fűzött adalékokat.⁸⁰

A néhány esztendővel ezelőtt írt tanulmányomban a későbronzkori előzmények körvonalazása alkalmával a továbbélő halomsíros elemek kérdésével foglalkoztam. A kézirat lezárását követő időszakban kissé közelebb jutottunk a szóban forgó problémák megoldásához, így módosítanunk kell néhány, a tanulmányban kifejtett nézetet.

A középső bronzkor kérdéseit az érdekelt területen éppen csak körvonalaiban érintettem. Megállapítottam, hogy ezt a korszakot itt elsősorban a rákospalotai bronzkincs és a solymári vár leletei képviselik. Úgy gondoltam, hogy ezek már kapcsolatban álltak a halomsíros kultúrával.⁸¹ Azóta nyilvánvalóvá vált — amint ezt később leszögeztem —, hogy a koszideri horizont halomsíros vonatkozásai kölcsönösségi alapon álló kereskedelmi kapcsolatban nyilvánultak meg. Etnikai összefüggésekről ebben a periódusban szó sem lehet, s a korszakból valójában alig ismerünk zárt halomsíros leletgyűjtést. Említett tanulmányomban hangsúlyoztam, hogy „Az autochton bronzkori kultúránkat felolvasztó halomsíros csoportok a főváros közvetlen és távolabbi környékén több helyen is megtelepedtek”. Feltételeztem, hogy a Dunántúlról érkező csoportok elsősorban itt keltek át a Dunán, s az Alföldön előrenyomulva elérték északkeleti határainkat.

Az újabb kutatások alapján azóta kiderült, hogy a nyugat felől érkező halomsíros csoportok mellett az Alföld, mindenekelőtt Tiszántúl területén, Szlovákiából származó elemek jelentek meg.⁸² A Szalkán feltárt temető köré csoportosuló lelőhelyek jelzik ezek útirányát is. Éppen ezért valószínűnek látszik, hogy a főváros térségében nem feltétlenül a nyugati eredetű halomsíros ág volt egyeduralgó. Emellett — elsősorban a pesti oldalon — a szlovákiai csoporttal is számolnunk kell.

A közelmúltban módosítanom kellett a relatív időrenddel kapcsolatos korábbi állásfoglalásomat, amely lényegében megegyezett Nagy Tibor álláspontjával. Magam is a Reinecke szerinti B C—D periódusokkal párhuzamosítottam a hazai későbronzkort. Az újabb kutatási eredmények igazolták, hogy helyesebb, ha idesoroljuk még a H A1, valamint a Reinecke szerinti B C1 szakaszt (= Willvonseder B B2), s talán még a B B végét is.⁸³

A későbronzkor végét, a halomsíros kultúra önállóságának megszűnését a Dunántúl területén gazdag kincslelethorizont jelzi.⁸⁴ Sajnos a főváros térségéből és közvetlen környékéről alig ismerünk ilyen leletet. E kincsek Kelet-dunántúlon általában csak szórványosan fordulnak elő. Esetleg arra gondolhatunk, hogy az erről a területről elvándorolt halomsíros lakosság magával vitte bronzkészletét. Nem véletlen, hogy e térségben vetette meg először a lábát a váli kultúrát kialakító régibb urnasíros kultúra, s a későbbiek során is ez volt az egyik legsűrűbben lakott terület. Természetesen nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a szórványos bronztárgyak között található H A1 korú vagy ennél idősebb típusok kincsleletek tartozékai voltak.

A Budapest térségéhez legközelebb eső raktárleletek közül a gyermeli, a herceghalmi, a székesfehérvári, a lovasberényi, a szentendrei, valamint a vácszentlászlói is kétségtelenül igazolja, hogy Kelet-Dunántúlon szintén sor került a hatalomváltásra, ugyancsak a H A periódus első felében.⁸⁵

AZ URNASÍROK KORA

A későbronzkor végét jelző depotlelet-horizont lényegében átmeneti történeti szakaszt zár le a Dunántúlon, s bizonyos fokig az Alföldön is. Az autochton középső bronzkor és az urnasíros korszak közé ékelődő későbronzkor már részese volt az ún. nagy vándorlások korának, amelyben a döntő szerepet az urnasíros kultúra játszotta.

Már a H A1 periódusban, valószínűleg ennek vége felé jelentek meg a Kelet-Dunántúlon a középső Duna-vidék urnasíros kultúrájának első csoportjai. Először csak szórványosan érkeztek, s egymástól elszigetelten egy-egy zárt területre szálltak meg. Korai megjelenésüket az ebben a térségben csak kis létszámban élő késői halomsíros elemek alig akadályozhatták. Eddig Pomáz környékén és Érdligeten kerültek elő részben telephez, részben urnatemetőhöz tartozó korai urnasíros leletek.⁸⁶ Ezek genetikai összefüggései ma már világosan állnak előttünk. Ausztria és Dél-Morvaország területén még a későbronzkor folyamán kialakult a halomsíros alaprétegre rátelepedő lausitzi kultúra keveredéséből, a Baierdorf—Velatice kultúra.⁸⁷ A kultúrának virágzó szakaszában, a H A1 periódusban egyes csoportok déli, délkeleti irányba kezdtek terjeszkedni.

Az elmúlt évtized során többé-kevésbé sikerült tisztázni a középső duna-vidéki urnasíros kultúrával kapcsolatos alapvető problémákat. Az osztrák és csehszlovák, valamint az ezek nyomán kibontakozó hazai kutatás alapvetően módosította mindazt, amit az urnasíros kultúráról addig írtak.⁸⁸

Minket a Kárpát-medence nyugati fele, s ezen belül is Budapest térsége érdekel közelebbről. Ennek fejlődése az urnasíros korszakban bizonyos fokig eltér az általános közép-európai irányvonalától. Amíg Ausztriában és Morvaországban a lausitzi expanzió hatására a halomsíros kultúra szinte töretlenül fejlődött át — még a későbronzkor folyamán — az urnasíros kultúrába, addig a Dunántúlon, a lausitzi kultúra etnikai behatolása nélkül vette fel a továbbélő, késői halomsíros kultúra az urnasíros színezetet.⁸⁹ Ez a fejlődés azután teljesen megtört a H A periódus folyamán. A törést pedig éppen a hazai halomsíros elemekkel rokon Baierdorf—Velatice kultúra expanzív csoportjai idézték elő. Hazánk területén így a tulajdonképpen urnasíros kultúra lényegesen későbbben jelentkezett, mint nyugati és északi szomszédainknál. A magyarországihoz hasonló fejlődést tapasztalunk Szlovákia Duna menti területén, ahol a váli kultúrával szinte megegyező hetényi csoport alakult ki.⁹⁰

A Budapest Története első kötetében Tompa igen részletesen írt a főváros térsége koravaskori leleteiről. Ezt megelőzőleg áttekintést nyújtott az általános európai koravaskori fejlődésről, amelyet Hallstatt-kornak is nevez. Maga is látta, hogy tulajdonképpen egyik terminológia sem helyes. A hallstatti elnevezés csak a Hallstatt környékén előkerült gazdag lelőhelyre, s körére vonatkozatható. A koravaskori megjelölés ugyancsak megtévesztő lehet, miután a vas csak e korszak második felében került használatba.

Tompa koravaskori összefoglalása lényegében a korábban kiadott „Bericht”-jének tézisein alapul.⁹¹ Ennek megfelelően a Dunántúl területét három régióra osztotta fel. A Duna mentén húzódó keleti rész a Balaton vonaláig terjed, délen átnyúlik Szlovénia területére is. A nyugati kör, amelyet ő középső zónának nevez, a Fertő-tóig, illetőleg a Kemenesaljáig terjeszkedik. Ebben a csoportban már a nyugati hatások is érvényesülnek. A harmadik régió Vas és Sopron megyére korlátozódik, ugyanakkor szorosan kapcsolódik az alpesi zónához.

E hármas területi felosztás nem is tükrözhetette a valóságos helyzetet. A csoportosítást Tompa az egész koravaskorra érvényesítette, amely, tekintve ennek hosszú időtartamát, ilyen alapon nem is lehetett reális. Ma már tudjuk, hogy az egész korszak egyáltalán nem volt egységes. Tompa korai vaskorának első felét az urnasíros kultúra tölti ki, amely csak a koravaskori halomsíros kultúra népének beáramlása nyomán, a H C periódusban oldódott fel. A korai vaskor második felét részben a már említett új kultúra, és kisebb mértékben a szkítaság tölti ki a szóban forgó területen. A hármas felosztás egyik időrendi szakaszra sem alkalmazható maradéktalanul, még a tulajdonképpen korai vaskorra sem.

Tompa szerint a bronzkor végén beáramló illírség a Dunántúlon is elterjesztette a lausitzi kultúrát. Behatolása eredményeként teljesen megszűnt a dunántúli mészbetétes edények kultúrája. A helyi elemeket magába olvasztó népesség alakította ki ezután a Dunántúl és a Felvidék új, koravaskori kultúráját.

Kétségtelen, hogy a Tompa működését megelőző évtizedekben Budapest térségében komoly mennyiségű leletanyag gyűlt össze. Amíg Nagy Géza egyetlen ilyen korú telepről és temetőről sem tudott, addig Tompa a Duna mindkét oldaláról már hitelesen feltárt leletegyütteseket vehetett számba.

Tompa jó érzékkel különítette el az általa felvett korai vaskor első felének, vagyis az urnasíros korszaknak a leleteit; kerámiát és bronzot egyaránt. A telepmaradványok és urnatemetők a korszak számos gazdasági és egyéb természetű jelenségeihez szolgáltatnak adatokat, melyeket történeti áttekintéséhez Tompa fel is használt. A lausitzinak vélt kultúrát Tompa helyenként igen hosszú életűnek gondolta, s a korai vaskor második felében csak a Dunántúl nyugati periferiáján számolt az ún. kalendenbergi csoporttal. Ettől keletre lausitzi továbbélést tételez fel. Erre konkrét célzást is tesz, amikor a tabáni és a már ismert gellérthegyi (a Sziklatemplom feletti) településeknek a kelta hódításig való folyamatosságáról ír. Kétségtelenül igaza van Tompának abban, hogy a keltákat, sőt a rómaiakat itt megérő népcsoportok számos urnasíros maradványt is magukba foglaltak. E maradványok azonban jóval korábban, a korai vaskor derekán elvesztették önállóságukat, feladták sajátos színezetű kultúrájukat.⁹²

Nagy Tibor szintén tág teret szentelt említett tanulmányában a korszak leleteinek. Nem meglepő, hogy ebben a részben is háttérbe szorulnak a topográfiai felsorolás mögött a történeti szempontok. A budai oldalon nem ismer nagyobb kiterjedésű H A korú telepet és temetőt, éppen ezért arra gondol, hogy a pilinyi kultúrán belül kimutatható változások hullámai esetleg ezt a területet is érintették. Köztudomású, hogy a H A periódus dereka körüli időben, erős lausitzi hatásra a pilinyi kultúra valóban átalakult, s létrejött az ún. Kyjatice kultúra, amelynek leletei között egyaránt találhatók pilinyi és lausitzi elemek, valamint a kettőből kikristályosodott új formák is.⁹³ Nagy Tibor a pilinyi kultúra pokorági fázisáról ír, annak ellenére, hogy ez a terminológia ma már nem alkalmazható az említett kultúra fiatalabb szakaszára.

Az Óbudáról származó két kézfejevédő bronztekerccs valóban a pilinyi kultúra elterjedési területén a leggyakoribb típus. Ez azonban önmagában még nem indokolja a pilinyi vagy Kyjatice kultúra jelentősebb szerepének feltételezését területünkön. Amint fentebb már említettük, Budapest körzetét olyan erős halomsíros kultúras gyűrű övezte, amely lehetetlenné tett minden behatolást idegen népesség számára. Lényegében ugyanezt tapasztaljuk a későbbiek során, a váli kultúra idejében, így a szóban forgó kartekecseket a cserekereskedelem produktumainak kell tartanunk.

Nagy Tibor szerint a H A periódus folyamán Északnyugat-Dunántúlon a Baierdorf—Velatice kultúra betelepedésével kell számolnunk, majd innét továbbhaladva a Kelet-Dunántúlon, s egyben a pesti oldalon is megjelentek. A budai oldalon mind ez ideig igen kevés a Vál I szakaszra keltezhető leletegyüttes. Miután a dunántúli későbronzkori fejlődésben a halomsíros kultúrának nem tulajdonít olyan szerepet, mint ez Ausztria és Morvaország területén tapasztalható, elveti a Baierdorf—Velatice jellegű elemek helyi megjelenésének a belső fejlődésre alapozott elméletét.

Nagy Tibor véleményét idézve, a váli kultúra második fázisa részben a Baierdorf—Velatice—Vál I típusú helyi csoportok továbbfejlődéséből, részben az ehhez csatlakozó újabb bevándorlókból alakult ki. A Stillfried—Podoli jellegű leletek, valamint a széteső pilinyi kultúra gyakorolt hatást a Vál II szakasz kialakulására. Ezen túlmenően számol azzal is, hogy a H A—B átmeneti szakaszában, és a H B letelején nyugat felől, az említett kultúrák köréből újabb csoportok érkeztek a Duna-könyök és a főváros területére.

Helyesen állapítja meg, hogy a budai oldalon a vatyai korszak után a Vál II periódus leletei a leggazdagabbak, és ezt a tényt a leletek egész sorával támasztja alá. A váli kultúra időszakának végét követő viszonylagos leletszegénység részben a kutatásbeli hiányossággal magyarázható. Erre enged következtetni az a jelenség, hogy a terület szkítakori kerámiájában igen erős a váli kultúra köréből származó és a kalendenbergi összetevő. Néhány, a váli környezetből előkerült lelet alapján az ausztriai kalendenbergi körből érkező csoportok megjelenésére gondol már ebben az időszakban.⁹⁴

A Nagy Tibor által adott összefoglaló gondolatmenete sok helyütt logikusnak látszik, esetenként el is fogadható. Több feltevését azonban nem tudja kellő mennyiségű leletanyaggal alátámasztani, sőt a meglévő leletek némelykor az általa elmondottak ellenkezőjét igazolják. Az a hipotézis, hogy a H A periódus folyamán először Északnyugat-Dunántúlt szállták meg a Baierdorf—Velatice elemek, majd innét jutottak el Fejér és Pest megye területére, egészében elfogadhatatlan. Kétségtelen, hogy a szóban forgó kultúra folyamatosan terjeszkedett déli, délkeleti irányba, és az északnyugat-dunántúli, Sághegy—Velemszentvid csoport lelőhelyei az ország területén valóban a legkorábbiak közé tartoznak. Ezekkel szinte egyidőben a főváros térségében is feltűntek az urnasíros kultúra hordozói, amint azt a pomázi és érldligeti leletek igazolták. A kultúra terjeszkedésének fő irányvonala a Duna volt, s ennek partjai mentén haladva mélyen benyomult Jugoszlávia területére.⁹⁵ A sághegyi—velemszentvidi típusú leletek az Alsó-Ausztria területével közvetlenül kapcsolatban álló, valamint a Duna mellékfolyói mentén letérő korai urnasíros elemek önálló csoportját

képviselik.⁹⁶ Ez egyhelyben maradva aligha vándorolt tovább Kelet-Dunántúl felé. A csoport fejlődése során megőrizte a baierdorf kör sajátos jellemvonásait, s bizonyos fokig el is tért a szomszédos váli kultúrától. A budai oldalon kevesebb ugyan a korai váli kultúra leletanyaga, ennek ellenére itt is határozottan elhatárolható ez a fejlődési szakasz.

Nagyjából a H A periódus közepétől indulhatott meg Északkelet-Dunántúl területén az a fejlődés, amely a Baierdorf—Velatice és a helyi elemek keveredéséből létrehozta a váli kultúrát. Amint ezt az elmúlt évek során igazolták, a váli kultúrának két egymást követő szakasza különíthető el.⁹⁷ Ezek azonban olyan szoros összefüggésben állnak egymással, hogy határvonaluk nem is húzható meg élesen. E két szakaszt csak hozzávetőleg tudjuk a H A2, illetőleg a H B periódussal párhuzamosítani. A Vál II fázist pusztán belső fejlődés hozta létre, s alig gondolhatunk egyrészt a Podoli—Stillfried körből, másrészt a pilinyi területéről származó olyan méretű behatolásra, amilyent Nagy Tibor feltételez. Ennek egyelőre semmilyen bizonyítékát sem ismerjük.

A budai oldal váli kultúrák leletei között valóban a fiatalabb szakaszhoz tartozók dominálnak, ugyanakkor nem hanyagolhatjuk el a korábbi periódus leletanyagát sem. A nagy kiterjedésű temetők és telepnek tanúsága szerint a Dunakanyar és a főváros térségében is szinte mindenütt megtaláljuk a II. szakasz előzményeit. Ezt tapasztalhatjuk Békásmegyeren, de a Nagy Tibor által említett lágymányosi dombsoron is. Erre utal egyébként a már többször idézett pomázi lakóház és érdligeti sír.

A váli kultúra legvégső fázisát helyenként kalendenbergi típusú leletek kísérik. E típusok száma azonban oly csekély, hogy pusztán ezek alapján alig gondolhatunk a kultúra köréből származó, ilyen korai betelepedésre. Ebben az esetben a kereskedelmi kapcsolatok lehetőségét kell inkább az előtérbe helyezni, amelyek — mint a római hódítást is — megelőzték a nyugati koravaskori halomsíros kultúra népének behatolását.

A korai vaskor második felében a főváros térségében megjelenő szkítaság itt a kalendenbergi csoport által leigázott népeiséget talált. A jobban védhető dombhátakra felhúzódo kis csoportok számaránya meg sem közelítette a Vál II korszakét. A szkíta emléktanyagban előforduló váli—kalendenbergi elemek nem feltétlenül ezen a területen keveredtek a tiszta szkíta formákkal, hanem magukkal is hozhatták Kelet-Szlovákiából vagy az Alföld északi peremvidékéről. A Vámosmikola—Istvánmajorban feltárt többritusú szkíta temető emléktanyagában ugyanezt az erős váli—hallstatti keveredést tapasztaltuk.⁹⁸

Nagy Tibor összefoglalását megelőzően a Budapest Régiségei hasábjain jelent meg Patek Erzsébet tollából a tököli váli kultúrák temető ismertetése. A szerző itt a főváros térségének egyik legfontosabb temetőjét dolgozta fel. Sajnos ennek ásatási megfigyelései nem állhattak rendelkezésére.

A publikációjában Patek Erzsébet kifejtette a váli kultúráról vallott nézeteit, amelyek lényegében meggyeznek a néhány évvel ezelőtt, az Archeologiai Értesítőben lefektetett téziseivel.⁹⁹ Megállapításai közül több is érinti Budapest területét.

Patek Erzsébet leszögezte, hogy a tököli temető váli kultúrák leletanyaga kisebb részben a Velatice, nagyobb részben a Podoli kultúrával mutat rokonságot. Ez a megállapítás többé-kevésbé fedi is a valóságot. Helytelen azonban a kultúrának a Dunakönyök térségére való korlátozása, miután leletei ennél jóval szélesebb körben követhetők nyomon. Kétségtelen, hogy a kultúra lelőhelyei a már előzőleg kitaposott — s a későbbiek során is jól ismert — útvonalak mentén helyezkednek el. Ez valójában minden újonnan megjelenő népesség esetében megfigyelhető, s különösen jellemző a váli kultúrára.

Patek Erzsébet szerint a Podoli színezetű váli kultúra különböző irányú hatások eredményeképpen alakult ki. Ebben a szomszédos területek hasonló korú kultúrái is közreműködtek. Ez a hipotézis legfeljebb részleteiben fogadható el, miután az említett kultúra létrejöttét csak befolyásolhatták a környező népcsoportok. Alapjában egyetlen kultúra, a Baierdorf—Velatice kör elemeiből, valamint az őslakosság maradványaiból alakult ki.

A szerző úgy gondolta, hogy a váli kultúra létrejöttének elemzésénél figyelembe kell vennünk a szóban forgó terület későbronzkorát, s egyben azt a kérdést, hogy mennyire szállta meg e vidéket a halomsíros és a lausitzi kultúrák népe. Azonnal le is szögezte, hogy az említett kultúrákat csak szórványos leletek képviselik, éppen ezért jelentős szerepet nem is játszhattak a váli kultúra kialakításában. Ma már ez a tézis sem tartható fent teljes egészében, miután jól tudjuk, hogy Dunántúl későbronzkorának egyetlen jelentős tényezője a halomsíros kultúra, ha döntő mértékben nem is, mindenesetre befolyásolta a terület urnasíros fejlődésének alakulását.

A tököli urnatemető gondos analízise alapján Patek Erzsébet az egész kultúrára általános érvényű következtetéseket vont le. Megállapította, hogy a legtöbb egyezés a szlovákiai hetényi (Chotin) csoporttal mutatható ki. Ez a megállapítás el is fogadható, miután ugyanazon összetevőkből, hasonló körülmények között kialakult egyetlen kultúrát képviselnek. Ugyancsak erősnek véli a dälji kultúrával fennálló kapcsolatot, míg szerényebb összefüggés mutatható ki a stillfriedi csoporttal. Ez a hipotézis is valószínűnek látszik, mert egyrészt a dälji csoporthoz genetikai szálak fűzik a váli kultúrát, másrészt a Podoli-Stillfried körhöz fűződő kapcsolatok már lényegesen lazábbak.

Aránylag tág teret szentel a szerző a kronológiai kérdéseknek. Ugyancsak a tököli síregyüttesekből kiindulva megállapítja, hogy a kultúrában a Podoli formák mellett a Velatice csoporttal megegyező típusok is előfordulnak. Ez utóbbi szerinte a HA periódus hagyományaként kezelhető, miután H B formákkal együtt kerülnek elő. E véleményét néhány tököli síregyüttessel próbálja igazolni. Az igazolást nem fogadhatjuk el, mert — amint ezt korábban több esetben is sikerült bizonyítani —, a váli kultúra temetőinek többségében a H A periódus zárt síregyütteseit is megtaláljuk. Többek között a tököli temetőben is ezt tapasztaljuk. Ennek ellenére Patek maga sem tartja lehetetlennek, hogy „... a kutatások intenzívebbé válása után a váli kultúra területén is meg fog mutatkozni mint egy — egyelőre csupán feltételezhető — korai váli kultúra. „Ezt a Patek által távolabbi időre fenntartott hipotézist a meglevő leletanyag alapján alig valamivel később Foltiny István és Petres Éva igazolták, amikor elsőként elkülönítették a váli kultúra két szakaszát (Vál I—II).¹⁰⁰

A szerző a publikáció elkészítése idején még nem látott lehetőséget a H A és H B korú leletanyag elválasztására a váli kultúrán belül. Éppen ezért a tököli temetőt legkorábban a HA periódus végére, döntő súllyal a H B periódusra keltezte, s a stillfriedi, hetényi és dälji csoportokkal párhuzamosította. A tanulmány végén leszögezte, miután a kultúrának nincsenek összefüggései a későbronzkori előzményekkel, ezen a területen új népcsoport megjelenésével kell számolnunk.¹⁰¹

A cikk megjelenése óta Patek Erzsébet bizonyos fokig módosította fent ismertetett nézetei egy részét, elsősorban a kronológiai természetűeket. Azonban a kultúra lényeges kérdéseire vonatkozó véleményével nem érthetünk egyet.¹⁰²

A Budapest Régiségei XX. kötetében írt tanulmányomban lényegében már ismertettem az urnasíros korszaknak Budapest területét érintő leletegyütteseit. Egyúttal felvettem az ezekkel összefüggő történeti kérdéseket. Határozottan leszögeztem, hogy ebben a térségben egyaránt képviselve van a Vál I és a Vál II szakasz, annak ellenére, hogy viszonylag nagyobb a fiatalabb periódus leleteinek a száma. A Vál I korszakot a H A2 periódussal párhuzamosítottam, a Vál II leleteit a H B fázisra tartottam jellemzőnek. Az urnasíros korszaknak a főváros területét is érintő történeti eseményeit az alábbiakban vázoltam:

A váli kultúrát kialakító népcsoportok a Duna vonalát követve valószínűleg Ausztria területéről érkeztek a Dunakanyar, majd Budapest térségébe. A mellékfolyók mentén a Dunától távolabbra is eljutottak, így többek között Szlovákia területére. Ez az ún. „Urnenfelder” vándorlással összefüggő népmozgalom erősen érintette a főváros területét, elsősorban az itt levő fontos átkelőhelyek miatt. A pásztor életmódot űző, vándorló népesség Fejér megye területén és a Dunakönyök térségében egyelőre megrekedt, átmenetileg útját állták a Tolna és Somogy megyei földvárakban védekező halomsíros elemek. A Tompa által illirnek tartott népességet a Baierdorf—Velatice eredetű csoportokkal lehet azonosítani, s csak közvetve a lausitzi kultúrával.

A relatív és abszolút időrend kérdésében lényegében a már korábban kialakított kronológiai rendszerezésemet ismételtam, s egyben a főváros területére alkalmaztam. Ennek későbronzkori leletanyagát az i. e. XIII. sz.-ba, az első urnasíros csoportok megjelenését a XII. sz.-ba kelteztem. Úgy gondoltam, hogy a váli kultúra csak a XI. sz. folyamán alakulhatott ki, s a tököli, szentendrei-szigeti stb. temetők legkorábbi sírjai kb. a század derekán kerültek föld alá. A kultúra java korszakának leleteit az i. e. X—VIII. sz. idejére tartottam jellemzőnek.¹⁰³

A főváros térségének urnasíros korszakát meglehetősen gazdag szakirodalom dolgozza fel. Ha ezek eredményeit az újabb kutatások tükrében analizáljuk, lényegében előttünk állnak a korszakkal kapcsolatos megoldott és a még megoldásra váró feladatok. A bő irodalmi anyag ellenére szükségesnek tartjuk, hogy a jelentősebb fővárosi és környékéről származó leletanyagot még egyszer áttekintsük:

A budai oldal legjelentősebb centruma a korszakban minden kétséget kizáróan a békásmegyeri rész volt. Számos települést és urnatemetőt ismerünk innét, s ezek közül kiemelkedik a jelenleg feltárás alatt álló Vöröshadsereg úti urnatemető. Nagy László és Schreiber Rózsa évek óta végzett ásatásai során a főváros legnagyobb sírszámú temetője került napvilágra. Az eddig előkerült, feldolgozás alatt álló leletek között

talán azok a kultusztárgyak a legfontosabbak, melyeknek vallástörténeti jelentőségét nem szükséges indokolnunk. Ezek feltehetőleg a váli kultúra népének társadalmi szerkezetéhez is értékes adatokat szolgáltatnak.¹⁰⁴

Széles kiterjedésű telep maradványait találta meg Tompa a Pünkösdfürdő szomszédságában, majd valamivel távolabb, feltehetően ugyenezt a telepet Szilágyi János is feltárta a Vízművek területén.

Tompa leírása alapján itt szegletes alapú lakógödörök kerültek elő cölöplyukakkal. A gödörök egyikében tűzikutyákat is leltek. Tompa feltételezi, hogy a szegletes alapú gödör lakóház volt. Ugyanerről a telepről több égetőkemencét is említ.¹⁰⁵ Nagy Tibor szerint ezek a házak favázások, vesszőfonatosak voltak, amelyet agyaggal tapasztottak ki és nyeregtetővel fedtek.¹⁰⁶ A telepről közölt leletanyagban a váli kultúra tipikus edénytöredékeit látjuk viszont.¹⁰⁷ A BTM gyűjteményében levő anyagból a magas fülű bögrék még a korai periódust idézik. A váli kultúra korának felelnek meg az edényfejú tű és az öntőminták is. Külön figyelmet érdemel az ugyanitt megtalált vizesárok, amely a telepet vette körbe.

Békásmegyér déli határából valószínűleg urnasírhoz tartozó leleteket említ Tompa. E leletek — különösen a félholdas beretva — már a kultúra legvégét képviselik.¹⁰⁸ Nem lehetetlen, hogy a lelőhely összefüggött a Vöröshadsereg úti temetővel. Ugyancsak nagyobb urnatemető maradványai kerültek elő a Kossuth Lajos üdülőparton.¹⁰⁹ A szomszédos Bányászati üdülőben G. Csánk Veronika mentett meg urnasírhoz tartozó edényeket.¹¹⁰ A Pünkösdfürdőről közölt edények is sírok tartozékai voltak, talán éppen a Vízműveknél előkerült telep lakói által használt temetőből.¹¹¹ A fenti leletfelsorolás alapján nem lehet kétséges, hogy Békásmegyér térsége a kultúrának talán legsűrűbben lakott területrésze volt.

Békásmegyertől északra és délre egyaránt nyomon követhetjük a Duna közelében, a magaslati helyeken megtelepedő váli népességet. Garády Sándor a Pusztatemplom mellett viszonylag korai jellegű sírokat tárt fel.¹¹² A főváros határain túl, Budakalászon újabb telep nyomait találtuk meg, ahol a paticsok tömkelege a lesározott alapú házak egész sorát jelezte. Az ezek közé beásott szemétgödörökből a kultúra jellegzetes telep-maradványai kerültek elő.¹¹³ Az Állami Gazdaság területén levő lelőhelytől keletre egy urnatemető több sírja látott napvilágot.¹¹⁴

Pomáz térségéből több jelentős településről is tudomásunk van. Ezek lakói a környéken húzódó dombvidéken kedvező életfeltételeket találtak, ugyanakkor védelmüket is jól megszervezhették. Ezért nem meglepő, hogy erődített telep is előfordul a térségben. Gallus Sándor ásatásai nyomán kőalapú boronaházak maradványai bukkantak elő. A házakban a váli kultúra leleteit találták meg.¹¹⁵ Igen hasznos munkát végzett Pomáz területén Sashegyi Sándor műkedvelő régész, s ennek köszönhető számos későbronzkori és urnasíros korszakba tartozó lelőhely rögzítése.

Pomáztól még északabbra, Szentendréről, több telepet és temetőt tartunk számon. Ezek közül elsőként a monostorszigeti urnatemető említhető meg. Ennek kövekkel körberakott urnafészkei, valamint az itt előkerült hamvasztóhely jó adatokat nyújt a kultúra részletesebb analizéséhez.¹¹⁶ A sziget déli felében a sírokhoz tartozó telepet is megtalálták. Itt is előkerültek a telepet övező vizesárok nyomai.¹¹⁷ A szentendrei vasútállomás területéről ugyancsak településből származó leleteket ismerünk. Ezek között a váli kultúra korábbi szakaszának típusai dominálnak.¹¹⁸

Békásmegyér térségétől déli irányba haladva a kultúrát képviselő leletegyüttesek száma továbbra sem csökken. Mindenekelőtt Óbuda számos lelőhelye érdemel figyelmet. A külső Szentendrei úton árokásás alkalmával kerültek elő leletek.¹¹⁹ Nagy Tibor a Gázgyár területéről urnasírt, a Hajógyárszigetről cserepeket említ.¹²⁰ Jelentősnek látszik a Garády Sándor által a Bécsi úton végzett leletmentés, amely földbe vájt tűzhelyekkel ellátott kunyhókat, valamint kemencéket eredményezett. Az itt előkerült edénytöredékek egy része grafitos, s már a H C periódushoz köthető, más része még a váli kultúra formáit jelzi.¹²¹ A Bécsi út mentén feltárt lelőhely már a főváros határain kívül eső pilisi medencébe vezet, Dorog térségén keresztül, Esztergom magasságában ismét elérjük a Duna vonalát. A Dorog környéki számos lelőhely, így a pliscsabai és a kesztölci temetők igazolják, hogy a kultúra népe előszeretettel telepedett meg a már ismert útvonalak mentén.¹²² A Duna-könyök területét keresztben átvágó út környékét megszálló váli településekre Patek Erzsébet is utalt, amikor a brigetói római útvonal mentéről származó leletekre hívta fel figyelmünket.¹²³

A főváros budai oldalán szinte már belterületen, három igen fontos települési központ rajzolódik ki. A Tabán, a Gellérthegy és a budai Várhegy e korszakban egyaránt lakott hely volt. A két utóbbi telep esetében a védelmi szempontok lehettek előtérben a betelepülés idejében. Nagy László a Várhegyen szemétgödör maradványait találta meg, s ebben a kultúra edénytöredékeit.¹²⁴ A település nagy részét a középkori

építkezések nyilván már elpusztították. Ugyanígy a Gellérthegy őskori kultúrszintjei is erősen lekoptak, s csak szórványos jelenségek utalnak a váli kultúra csoportjának jelenlétére.¹²⁵ E két lelőhelynél jóval több leletanyagot szolgáltatott Nagy Lajos tabáni ásatásai. A váli népesség itt a szerb templom közelében kiemelkedő területen lakott. Kerek alapú lakó- és szemétködreiben a már megszokott kerámia került elő. Tompa részletesen írta le az ugyanitt talált egykorú kemencék szerkezetét, s ez újabb érdekes adatot jelent a kultúra gazdasági életének rekonstruálásához.¹²⁶

A Duna folyását követve, a Gellérthegetől délre, további lelőhelyek jelzik a népesség előrenyomulását. Nagy Tibor a Fehérvári úti SZTK-rendelő területéről „... a késő-Velaticae csoportba, a H A, B határára helyezhető...” telepet említ. A helyről csupán kevés kerámiát ismer.¹²⁷ A lágymányosi Dunapartról telepet ismertet, ennek temetőjét is megtalálta. Az előbbi az Április 4. Gépgyár területén, az utóbbi a Galvani út környékén került elő.¹²⁸ Ugyanezen a környéken, még a lágymányosi dombosoron, leletmentés alkalmával telep maradványait figyeltük meg. A Sztregova úti települést a váli kultúra korábbi szakaszának népessége lakta, s ennek szemétködreit, valamint lakásra is alkalmas, tűzhellyel rendelkező gödörrendszerét találtuk meg. A viszonylag gazdag leletanyagban kiemelkedő jelentőségű az ún. holdidol.¹²⁹

Déli irányba tovább haladva újabb és újabb lelőhelyek jelzik e kultúrát. Kamaraerdőn éppen a legutóbb kerültek elő telepmaradványok.¹³⁰ Diósdról váli kultúrához tartozó cserepeket ismerünk.¹³¹ Az érldligeti sír leleteiről fentebb már szóltunk, s hangsúlyoztuk jelentőségét. Ugyancsak Érd területén a fejlett váli kultúrának több lelőhelyéről is tudomásunk van. Ezek általában a Duna-part közvetlen szomszédságában helyezkednek el.¹³²

A szemközti Csepel-szigeten szinte egymást érik az őskori települések. Ezek között szép számmal képviseltek az urnasíros korszakhoz tartozók. A tököli temető publikációját fentebb már kimerítően ismertettük, s utaltunk jelentőségére a főváros térségében. A Gerecze Péter által még 1912-ben feltárt temető ásatási naplója nem maradt fenn. Annak ellenére, hogy a leletek jó része ma már sírok szerint sem csoportosítható, a temető pótlólagos közzététele jelentős mértékben előbbrevítte a főváros térsége urnasíros kori kutatásait.

Ugyancsak a szigetről, Szigetszentmiklós-Háros határa környékéről újabb urnatemető több edényét sikerült megmentenem.¹³³ Ezen túl még a Csepel-Szabadkikötő szomszédságából feltárt urnasírok egy része kapcsolható a korszakhoz.¹³⁴

Közel sem ilyen gazdag a pesti oldal váli kultúras leletanyaga. A kultúrát itt mindösze néhány jelentősebb lelőhely képviseli. Zuglóból két helyről is említhetünk e korszakból származó települést. A Bazsarózsa úti telepen valószínűleg gabonaraktár céljaul szolgáló hosszú gödörben egymás mellett elhelyezve több hombár alakú edényt találtak. Ennek közvetlen közelében egy kunyhót is feltártak, amelyben a tűzhelyet is sikerült rögzíteni. A kunyhóból származó cserépanyag a kultúra korábbi szakaszába keltezi a telepet.¹³⁵ Az Egressy úti telepről fentebb már szó esett, a Tompa által közölt cserepek kétségtelenül a váli kultúrába sorolhatók.¹³⁶

Tompa Sashalomról említi még szerinte urnatemetőhöz tartozó edényeket. Bár egyik-másik kerámia-típus H A párhuzamokkal rendelkezik, a leletegyüttest mégis a kultúra fiatalabb szakaszára keltezzük.¹³⁷

A közelmúltban Kerepesről ismerttettem egy sír leletanyagát, s ezt a H A végső fázisára tartottam jellemzőnek.¹³⁸ A sashalmihoz hasonlóan nem hiteles körülmények között előkerült urnasír a kultúra népének északkeleti irányba való előretörését dokumentálja. Ugyanezt a terjeszkedést jelzik a szadai lelőhelyek. A község határából több helyről ismerünk urnasírokból származó edényeket, s ez a tény itt is sűrűbb meglepedésre enged következtetni.¹³⁹

A Duna vonalán észak felé haladva a kisszentmiklósi urnasírt idézhetjük.¹⁴⁰ A szakirodalomból már régóta ismert a Vácon előkerült, s azóta váci néven nyilvántartott hegedűvonó típusú fibula, valamint az állítólag ugyanarról a helyről származó magas fülű edény az urnasíros kultúra kezdeti szakaszára szolgáltat hasznos adatokat.¹⁴¹ Ugyancsak Vác környékéről említhetünk néhány, a múzeum gyűjteményében levő szórványos leletet.¹⁴²

Foglalkoznunk kellene még a főváros térségéből szép számmal ismert szórványos bronzleletekkel. Ezeket Tompa és Nagy Tibor felsorolta, itt csupán néhány jelentősebbet emelünk ki. E korszak beható bronzkereskedelmére derít fényt a nagytétényi bronzbogrács, és a Budakalász határában talált trébelt díszítésű bronzedény töredéke.¹⁴³

Utolsónak hagyjuk Budapest egyik legértékesebb, s egyben történeti szempontból is legjelentősebb őskori leletegyüttesét, az angyalföldi aranyleletet. Tulajdonképpen két, különböző időben, különböző helyen

előkerült leletről van szó, amelyek — Tompa szavait idézve — szoros összefüggésben állnak egymással. Az első kincs még a múlt század végén látott napvilágot a tébolyda mögötti területen. Ebben aranylemez és bronzgombok, aranszalag tekercsek és aranygyöngyök vannak. A másik aranyleletet 1925-ben az angyalföldi homokbányában találták. A teljes leletet sajnos nem sikerült a Magyar Nemzeti Múzeumnak megszereznie. Egyik aranycsészéje pl. Londonba, a British Museum-ba került. A lelet megmentett részében trébelt és domborított díszítésű füles és fül nélküli csészék, tál, az előző kincs darabjaival megegyező lemezes gombok, gyöngyök, aranszalagtekercsek, valamint egy kis madár alakú töredékes aranydísz van. A két raktárlelet tárgyait Tompa kimerítően ismertette. Az utóbbi lelőhelyen hitelesítő ásatást is végeztek, ez azonban nem hozott különösebb eredményt. Az egyetlen, itt előkerült, profilált fejű bronztű megerősíti a két aranykincs időrendi besorolását.¹⁴⁴

A továbbiakban röviden foglalkoznunk kell a felsorolt urnasíros leletek belső időrendi helyzetével.

Az urnasíros kultúra első csoportjai a Reinecke szerinti H A periódus első felében jelentek meg a Dunántúl keleti részén. A főváros térségében ezt az időszakot a már többször idézett pomázi ház és az érldligeti sír képviseli. Egyes jelenségek arra engednek következtetni, hogy Békásmegyeren is megtelepedett az urnasíros kultúrának egy ilyen korú csoportja. A Vízművek telepének anyagában a morvaországi Lednice fázis típusaival rokon töredékek keverednek a későbbi korok leleteivel.¹⁴⁵ A Lednice fázis egykorú az említett magyarországi korai csoportokkal.¹⁴⁶

A H A periódus derekától már nyomon követhetjük a váli kultúra kikristályosodásának folyamatát. A nagy váli temetőben, elsősorban a Duna főváros feletti szakasza környékén, a korai jellegű sírok számaránya igen magas. Neszmélyen és Hetényben a klasszikus Baierdorf—Velatice formákkal szinte teljesen megegyező típusok zárt síregyüttesekben képviselik a váli kultúra korai szakaszát.¹⁴⁷ Sajnos a monostorsziget temető sírosszefüggései igen zavarosak, így egységes síregyüttesekben nehéz a Vál I fázist elkülöníteni. Csúppán egyes edényformák meghatározásával tudunk a korai szakaszra következtetni.¹⁴⁸ A sírok kővel való körülrakása is az ősi temetkezési rítus visszaütését igazolja.

A kultúrának erre a szakaszára keltezhető a Pusztatemplomnál előkerült sírok, valamint a békásmgyeri telepek és temetők leleteinek egy része is. Nagy Tibor szerint a periódust képviselik a délbudai oldalon, a lágymányosi dombsoron elhelyezkedő települések közül a Fehérvári úti SZTK-rendelő helyén talált maradványok. Ugyancsak a Vál I szakaszhoz kell sorolnunk a Sztregova úti telepet.

A pesti oldalon a Zugló-Bazsarózsa utcában kiásott teleprész, valamint a keresési síregyüttes kifejezetten ehhez a periódushoz köthető. A szadai edények már a kultúra átmeneti szakaszának formái, tehát a H A—B átmeneti fázisát, illetőleg a H B legelejét képviselik. Szemben a sashalmi lelettel kapcsolatos, korábban képviselt álláspontunkkal, e leletet a kultúrának már fiatalabb szakaszába kell kelteznünk.

A már említett nagyobb temetőkhöz hasonlóan a Vál I. korszakban kezdődtek el a csepel-szigetiek is. A tököli temető néhány síregyüttese leleteik alapján a H A2 periódusba helyezhető.¹⁴⁹

Nagy Tibor részletesen analizálja az Óbudáról származó aranykorongok időrendi helyzetét. Ezek, wormsí és veleszentvidi összefüggéseiket tekintve, a Baierdorf—Velatice korrall állnak kapcsolatban. Ennek ellenére elképzelhető, hogy földbe kerülésük az urnasíros kultúra végét jelzi.¹⁵⁰

Nem meglepő, hogy az urnasíros kultúra fiatalabb periódusában — amelyet általában a H B és részben a HC fázissal párhuzamosítanak — viszonylag nagyobb leletgazdagságot tapasztalunk, mint korábban. A nagy dunántúli temetők, így Neszmély, Tököl, Adony, Vál stb., a szlovákiai Hetény, Muzsla (Mužla) tanúsítják, hogy a kultúra a fiatalabb szakaszában érte el virágkorát. A leletek egyre növekvő száma soha addig nem tapasztalt népsűrűsége enged következtetni. Különösen vonatkozik ez Budapest területére és környékére. A Duna jobb oldalán, Szentendrétől Érdig szinte egymást érik a telepek és temetők, amelyek zömmel a H B periódust képviselik. A pesti oldalon természetesen arányosan csökken a korszak leletanyaga.

Békásmgyer mellett Pomáz és Budakalász térségében alakult ki jelentősebb centrum a H B folyamán. Ezek a Vál II szakasz végére érték el jelentőségük csúcspontját, amint ezt az erődített pomázi telephelyek igazolják.

A Gellérthegy—Várhegy—Tabán területén még nem látjuk világosan a kultúra megtelepedésével kapcsolatos kérdéseket, így ennek kezdetét sem. Annyi bizonyos, hogy a Vál II szakaszban a három település már számottevő központot képvisel. A kultúra népe belső fejlődésével párhuzamosan folytatta déli és keleti irányba való terjeszkedését. A nagytétényi bronzbogrács, az érdi leletek, a Fejér megyei települések és temetők e lassú vándorlást igazolják.

A pesti oldalon a legjelentősebb későváli leletegyüttes kétségtelenül az angyalföldi aranykincs. Az aranytárgyak gondos analízise alapján a két leletet nem keltezhetjük a H B periódus végénél, esetleg a H C letelejénél későbbre. Ezzel szemben a kincsnek olyan tárgyai is vannak, amelyek a fenti időpontnál korábbi összefüggésűek. Mindenekelőtt az aranyedények érdemelnek figyelmet. Ezek sajátos típusaik révén számos problémát vetnek fel. Feltűnő, hogy eltérnek az urnasíros korszak jól ismert fémedény formáitól, csupán a rajtuk levő stíluselemek — a díszítés és a fülképzés — kötik ezeket a fenti körhöz. A gyöngysorszerűen körbefutó, trébelt díszítésmód gyökerei mélyen visszanyúlnak a bronzkorba. Igen fontos időrendi tényező az egyik csésze fülképzése. Ez a H B periódus első felére keltezett hajdúböszörményi kincslelet üstjének fülére emlékeztet.¹⁵¹ Az aranycsésze gerezdes díszítése a későbbi korok görög edényeit idézi, ennek ellenére nem keltezhetjük a leletet az említett időszaknál későbbre. Igen érdekes az egyik leletben levő kis madáralak-szerű aranytöredék. Ez tulajdonképpen edény fogórészéhez tartozott, mielőtt letört. A fülképzésnek ez a módja az itáliai proto-villanova kultúrához vezet. A Coste del Maranóban előkerült kincsleletben találkozunk ilyen jellegű csészével és fülkiképzéssel.¹⁵² Az angyalföldi kincs nagy, füles gombjai ugyancsak szervesen illeszkednek a szóban forgó korszakhoz, amely nagyjából a fiatalabb urnasíros szakaszhoz felel meg.

Szinte külön csoportként kezelhetők a H C periódusba átnyúló leletek, bár zárt leletegyütteseik alig különíthetők el. Ezek közül, talán a Bécsi úti, s a Nagy Tibor által Békásmegyerről említett kalendenbergi leletegyüttes emelhető ki. Jelentőséget kell tulajdonítanunk a Csepel-Szabadkikötő közelében talált, gerezdes, urna alakú edénynek, amelyet a füzesabonyi, H C jellegű csontvázás sírok egyikéből származó, hasonló edénnyel azonosítanak. A Csepel-Szabadkikötőnél előkerült lelet a füzesabonyin keresztül kapcsolódik az Alföld területén legutóbb elkülönített csoporthoz (Ároktő—Dongóhalom, Füzesabony, Tiszakeszi, Pusztaszikszó, Mezőcsát stb.). Ez csontvázás temetkezési rítusával eltér urnasíros környezetétől. Úgy tűnik, hogy a keleti, feltehetően sztyeppevidéki elemeket magába foglaló csoport a főváros területére is átcsapott kalandozásai során.¹⁵³ Talán ennek a korszaknak maradványa a Tompa és Nagy Tibor által ismertetett lágymányosi csontzabla is.¹⁵⁴ Az említett leletek már nem párhuzamosíthatók az urnasíros kultúra H B-re eső szakaszával, hanem belenyúlnak a H C periódusba, amelyben egyúttal a váli kultúra végét is kereshetjük.

Összefoglalva a relatív időrenddel kapcsolatban elmondottakat, a későbronzkort követő urnasíros szakaszt két egymást követő periódusra, a Vál I és II-re tagolhatjuk. A két fázis nagyjából a régibb, illetőleg a fiatalabb urnasíros kultúrának felel meg. A Vál I szakasz a régibb urnasíros korszaknak csak a második felét öleli fel. A Reinecke szerinti beosztásnak megfelelően ezt a H A2 periódussal párhuzamosíthatjuk. Bizonyos jelenségek arra engednek következtetni, hogy a H A—B átmeneti fázisa, s talán még a H B legeleje is, ehhez a korszakhoz kapcsolható. A Dunántúlon ez az átmenet a fiatalabb urnasíros szakaszba nem rajzolódik ki olyan élesen, mint másutt, és sok esetben alig tudjuk egymástól elválasztani a Vál I és a Vál II típusú leletcsoportokat. Az átmeneti szakasz együtteseiben a két fázis leletei keverednek egymással. A Vál I formák közül több igen sokáig él még a H B típusok mellett. A nagyjából a fiatalabb urnasíros kultúrával egykorú, és a H B periódussal párhuzamosítható Vál II fázis időtartamának hossza még nem áll világosan előttünk. Egyes jelenségek már a H C periódussal való bizonyos fokú egykorúságra utalnak.

Az abszolút időrend kérdésében is a Dunántúlhoz kapcsolódik a főváros térsége. Így a helyi urnasíros korszakra alkalmazható időrendi szám adatok az egész dunántúli terület kronológiai besorolásából adódnak.

A középső bronzkor végső szakasza, az ún. koszideri horizont elsősorban a görögországi analógiák alapján keltezhető kb. az i. e. XV. sz.-ra. Az ezt követő, pontosan meghatározható történeti esemény az első urnasíros csoportok megjelenése a főváros térségében. Ez legkorábban az i. e. XII. sz. végére, inkább a XI. sz. elejére rögzíthető. Ugyancsak a XI. sz. a váli kultúra kialakulásának az ideje. Nagyjából ekkor kerültek föld alá a legelső sírok Neszmélyen és Hetényben, valamivel később, a század második felében a főváros térségében is. A kultúra virágkora már a következő évszázadok idejére esik. A két váli korszak közötti átmeneti fázist nagyjából az i. e. X. sz. második felében kereshetjük. Ebben az időszakban kezd a főváros térségének váli népessége rohamosan növekedni. A kultúra java fejlődési szakasza kiterjed még a IX. és a VIII. sz.-ra is. Ennek a századnak a vége, majd a következő eleje már a kultúra önállósága megszűnésének időszaka. Ez nagyjából egybesik a keleti, talán sztyeppevidéki lovas népcsoportok megjelenésével Budapest területén.

A koszideri korszak vége, valamint az első urnasíros csoportok megjelenésének ideje közötti időszakot, tehát a XIV—XII. évszázadot a Dunántúli területén a halomsíros leletek töltik ki. A halomsíros kultúra dunántúli térfoglalásának kezdete az i. e. XV. sz. második felére, feltehetően ennek végső évtizedeire rögzíthető. A főváros területén és közvetlen környékén nincs olyan halomsíros lelet, amely a Reinecke szerinti B B periódus végére lenne keltezhető, bár az ettől kissé távolabbra eső területek ilyen korai halomsíros megszállása esetenként igazolható. A klasszikus B C1—2 időszak leletei is igen szórva képviseltek térségünkben, csupán a későbronzkor végső szakaszából, nagyjából a Reinecke szerinti B D és a H A1 fázissal egykorú időszakból vannak számottevőbb leleteink. Ezek szerint több mint három teljes évszázad, a későbronzkor a főváros területén alig néhány leletcsoporttal képviselt.¹⁵⁵

A fentiek alapján Budapest térségében a középső bronzkor végétől a szkíta—hallstatti korszak kezdetéig az alábbi időrendi beosztás alkalmazható:

B B	középső bronzkor	Solymár Tihanyi tér	KOSZIDERI H.	Rákospalota	1500 1400		
B C1	későbronzkor	Rákoskeresztúr Egressy út Gellérthegy Békásmegyér	HALOMSÍROS KORSZAK		1250		
B C2							
B D						Érdliget Pomáz Békásmegyér	1100
H A1							
H A2	urnasírok kora	Pusztatemplom Sztregova út Bazsarózsa u. Kerepes Sashalom Érd Szada	VÁL I	950			
H B			Monostorsz. Tököl Tabán				
H C1			VÁL II		750		
H C2			Bécsi u. Csepel- Szabadk.				
H D	Angyalföld		700				
H C2 H D	korai vaskor	kalendenbergi k. szkíták					

TÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

A főváros területéről fent ismertetett periódusokat ma még részben tölti csak ki elegendő mennyiségű leletanyag. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a korszakok történeti kérdései legtöbbször csupán körvonalakban fogalmazhatók meg, s ezek megoldása soron következő kutatási feladatunk kell hogy legyen.

A középső bronzkor a főváros térségében majdnem teljesen azonos a kelet-dunántúli középső bronzkorral. A korszakra vonatkozó kérdések is elsősorban a vatyai kultúrára szorítkoznak.

A minket közelebbről érdeklő koszideri korszak történeti eseményei szoros összefüggésben állnak a Kárpát-medencei középső bronzkor végi mozgalmakkal. Amíg a koszideri típusú kincsleletek elsősorban a Dunántúli és a Duna—Tisza közére koncentrálnak a középső bronzkor végső szakaszának eseményeit, addig az ezt megelőző, ún. mykenizáló időszak központja inkább az Alföld, a Tiszántúli területén keresendő.

Az Apa—Gaura—Hajdúsámson kincslelethorizont a gyulavarsándi—ottományi és a füzesabonyi kultúrán belül lejátszódó történeti katasztrófára enged következtetni. Erre az i. e. XVI. sz. második felében, ennek utolsó évtizedeiben kerülhetett sor. A katasztrófa nem korlátozódott az Alföld területére, s hatása — hullámszerűen — a környező vidéket is érintette. A Dunántúlon erre engednek következtetni a Százhalombatta—Kelebia típusú kincsleletek a vatyai kultúra elterjedési területén. Egyes feltevések szerint a leletek földbe kerülését már a halomsíros kultúra behatolása idézte elő.¹⁵⁶ Ezt a hipotézist azonban még nem támasztja alá kellő mennyiségű leletanyag, másrészt, a szóban forgó kincsek egyetlen bronztípusa sem keltezhető a Reinecke szerinti B A2 periódusnál későbbi időpontra. Ebből a korszakból még egyáltalán nem ismerünk halomsíros leletet, sőt a következőből sem áll olyan mennyiségű leletanyag rendelkezésünkre, amely előidézhetné volna az említett eseményeket. Miután a halomsíros kultúrán kívül más, idegen eredetű népcsoport megjelenésére hazánk területén nincs adatunk a korszakból, nem is gondolhatunk a kincsek elrejtésével kapcsolatban jelentősebb népvándorlásra. Ennek ellenére az egykorú leletösszefüggések egész sora igen erős belső népmozgásról tanúskodik. Ennek során a Dél-Alföld későperjamosi kultúrájának elemei eljutottak egészen a Dunántúl területéig. Ennek állomásait jelzi a tószegi legfelső rétegsor, Tiszaug—Kéménytető, s nem utolsósorban Pákozdvár.¹⁵⁷ Erős expanziót tapasztalunk a dunántúli mészbetétes edények kultúrája részéről, s leleteik szokatlanul távoli területeken tűnnek fel, többek között a gyulavarsándi és füzesabonyi kultúra elterjedési körében, valamint Budapest térségében.¹⁵⁸

Röviddel a perjamosi kultúra megmozdulása után, talán éppen ennek hatására, a füzesabonyi kultúra köréből kiinduló csoportok elérték Nyugat-Szlovákia, majd a Dunántúl területét. Északnyugati irányt követve megszállták a magyarádi kultúra szinte teljes elterjedési területét, és keveredtek a magyarádi népességgel. Az előrenyomuló füzesabonyi elemek elől a magyarádi kultúra népe eleinte igyekezett kitérni, s délnyugati irányba húzódott tovább. Ennek során az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrájának több csoportját magukba olvasztották. A középső bronzkor második felében szinte teljesen eltűnt a mészbetétes edények kultúrája.

A magyarádi—füzesabonyi keveredés jeleit számos szlovákiai lelőhelyen kísérhetjük nyomon; Vígváron (Veselé), Kéménden (Kamenin), Magyarádon (Madarovce), majd a Duna vonalán haladva dél felé, a Dunántúlon Süttőn, s valamivel lejjebb Dunaújváros—Kosziderpadlás legfelső rétegében.¹⁵⁹ Több mint valószínű, hogy a Tompa által elsőnek kimutatott, majd a későbbiek során gyakran hangoztatott füzesabonyi, illetőleg tiszavidéki hatás a főváros területére nem közvetlenül keletről a Tiszántúlról, hanem a magyarádi elemekkel együtt északról érkezett. Ezt igazolják legújabb leleteink, a már említett rákospalotai és a Békásmegyeren előkerült szemétdödör anyaga.

A vatyai kultúrát érintő népvándorlásszerű mozgalmak helyenként akadályba is ütközhetek. A Százhalombatta—Kelebia típusú kincsleletek háborús események hatására kerültek föld alá. Egyelőre még nem világos, hogy a kissé korábbra keltezhető későperjamosi elemek, vagy a magyarádi—füzesabonyi csoportok idézték-e ezt elő. Mindenesetre e kincsleletek dél-alföldi—tiszántúli összefüggéseit keleti típusú harci-baltáik igazolják.

A koszideri horizontot lényegében az autochton bronzkori kultúrák keveredése hozta létre. A korszakban kialakuló igen gazdag és magas szintű fémipar centruma kétségtelenül a Kelet-Dunántúlon és a Duna—Tisza közén bontakozott ki, majd az egész Kárpát-medence területét behálózta. A fémipar hatása ennél lényegesen szélesebb körben is nyomon követhető Ausztriában, Lengyelországban, Dél-Németországban stb. Az új kultúrkör számos elemében már magán viselte a nyugatról és északnyugatról szomszédos halomsíros kultúra több jellegzetességét. Ez ebben a korszakban természetes következménye volt a közép-Európa-szerte kibontakozó általános fejlődésnek. Ez a tendencia Szlovákia területén erőteljesebben érvényesült, mint nálunk, s ennek hatására alakult ki a füzesabonyi elemekkel színezett későmagyarádi alapokon a már említett Kárpát-medencei halomsíros kultúra.

A fent elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a főváros területén a középső bronzkor végső szakaszában a füzesabonyi—magyarádi elemeket feloldó késővatyai népesség sajátos, új kultúrát alakított ki, amely létrehozta a koszideri típusú kincsleletek horizontját. Ez az új kultúrkör lényeges vonásaiban nem tért el az autochton bronzkori kultúrák színezetétől, csupán ezek számos jellegzetességét elegyítette. A korszak legjellemzőbb sajátja maga a fémipar, amely az Apa—Gaura—Hajdúsámson jellegű kincsleletek bronztípusait fejlesztette tovább, számos új formát kialakítva.

Az i. e. XVI. sz. végén kialakuló kevert kultúra alig egy évszázadot ölelt fel, ennek ellenére maradandó

nyomot hagyott a Kárpát-medence bronzkori történetében. A XV. sz. vége felé felbomló kultúrkör már újabb, minden eddigit felülmúló katasztrófát sejtetett.

Annak ellenére, hogy a koszideri horizont több leletegyüttesét sikerült a mai napig elkülönítenünk, a korszakot érintő számos kérdés még megoldatlan. A vatyai kultúra területén fel kell még tárnunk ez időszaknak zárt temetőjét és telepét, hogy képet kapjunk gazdasági és társadalmi viszonyairól, az előző korszakhoz képest beállott változásokról. A főváros térségében e kultúrkör élettartamának kérdése is nyitva áll. Bár az ország nagy részét érintő történeti események nagyjából itt is jelzik a horizont végét, ennek ellenére bizonyos jelenségek kisméretű retardációra engednek következtetni.

A középső bronzkort lezáró kincsleletek — a fővárosban a rákospalotai és a solymári — új népcsoportok, a halomsíros kultúra hódítását jelzik. A halomsíros kultúra legalább két irányból hatolt be a Dunántúl és az Alföld területére. Nyugatról, az Ausztria felől érkező középső duna-vidéki halomsíros kultúra csoportjai mellett jelentős volt a szlovákiai eredetű, Kárpát-medencei halomsíros ág, amely a Tiszántúl felé nyomult. Feltételezhető, hogy Budapest környékén mindkét irányból érkező csoportokkal számolhatunk; egyelőre sajnos hiányzik az erre vonatkozó bizonyító anyag. Igen keveset tudunk a halomsíros kultúra javakorabeli fejlődéséről, amely legalább két teljes évszázadot ölelt fel ebben a térségben is. A Gellérthegy megszálló, már továbbélő jellegű csoport az urnasíros fejlődés jeleit viselte magán. Bár ugyanez vonatkozik az Egressy úti település lakóira, itt még a kultúra java fejlődési szakaszát képviselő edénycserepek is megtalálhatók.

A későhalomsíros kultúra Mosonyszolnok—Cseke csoportja az újabb kutatások eredményei alapján egyre jobban kibontakozik előttünk. A nagy pompával, gazdagon eltemetett nemzetségek az egykorú és a következő homéroszi korszak Görögországot idézik. Nem meglepő, hogy e korai urnasíros kultúra dél felé való nyomulását kapcsolatba hozták a dór vándorlással is.¹⁶⁰ A rohamos társadalmi differenciálódás jelei legalábbis hasonló mértékű gazdasági előrehaladásra engednek következtetni. Ez elsősorban a minden addig felülmúló bronzipar koncentrációjában, és az egyre intenzívebbé váló kereskedelemben nyilvánul meg. A kincsleletekben tömegesen előforduló mezőgazdasági szerszámok, elsősorban sarlók, a földművelés fejlettebb formáira is fényt derítenek.

Sajnos arra vonatkozólag, hogy ez a gazdasági-társadalmi jellegű előrelendülés mennyire érintette Budapest térségét, ennek lakóit, nincs adatunk. Talán az egyetlen, szórványos budai bögre az, amely felveti a mosonyszolnoki—csekei csoporttal fennálló kapcsolat kérdését. Az Északnyugat-Dunántúl, Burgenland, Nyugat-Szlovákia területét egyaránt megszálló csoport leleteivel való összefüggéseken túl talán a Fejér megyei Csór—Magyaralmás típusú leletek éreztetik hatásukat területünkön, amint ezt az egyik békásmegyeri lelet igazolja.

A Dunántúl területén továbbélő halomsíros csoportok a későbronzkor végén lényegében már a közép-európai urnasíros fejlődés jeleit viselték magukon. Amíg a szomszédos Ausztriában és Csehszlovákiában kimutatható, hogy a lausitzi kultúra váltotta ki ezt a fejlődést, addig nálunk a lausitzi összetevő teljesen hiányzik a későbronzkor leletanyagából. Ennek ellenére későhalomsíros lelőhelyeinken az urnasíros fejlődés számos ismervét fedezhetjük fel.

Az Ausztria felől, a Duna mentén fokozatosan beáramló Baierdorf—Velatice jellegű csoportok véget vetettek a halomsíros kultúra önállóságának. Az urnasíros vándorlást tulajdonképpen a lausitzi színezetű csoportok indították el, és ez eredményezte azt a lavinát, amely a Kárpát-medencéből is kiszorította az urnasíros fejlődés útjait járó későhalomsíros népséget.

Az egyre nagyobb számban érkező urnasíros csoportok csakhamar megszüntették a mosonyszolnoki—csekei, a csóri—magyaralmási, a Keszthely környéki, valamint a Tolna—Baranya megyei halomsíros elemek önállóságát, és fokozatosan birtokukba vették a Dunántúl jelentős részét. Északnyugat-Dunántúlon már a H A periódus elején kialakultak a Velemszentvid—Sághegy kör települései, amelyek leletei mintegy átmenetet képeznek a Baierdorf—Velatice és a váli kultúra között. Ezzel szinte egyidőben jutottak el az urnasíros kultúra csoportjai a főváros területére. A Kelet-Dunántúlt teljesen elfoglaló váli kultúra lényegesen szélesebb körben fejtette ki hatását, mint azt elképzelték, egyes csoportjai mélyen benyomultak a Dunántúl belsejébe is. Ezek a korai jellegű váli elemek már jól szervezett települési központokat hoztak létre, gondosan ellenőrizték a fontos közlekedési útvonalakat, s nem utolsósorban a dunai átkelőhelyeket. Az őslakosság kisebb része beolvadt, nagyobb része elpusztult vagy elmenekült, és a Dunántúl belső területei részben lakatlanná váltak. Az erődített földvárakban védekezők sokáig ellenálltak, bronzkészetüket

földbe rejtették. Ezek közül több csak mostanában került napvilágra. A Dunántúlon széles körben elhelyezkedő kincsleletek jelzik a halomsíros népesség védekezési központjait.

Az urnasíros kultúrkörhöz tartozó váli kultúrával valójában közeli rokonságban levő, dunántúli továbbélő halomsíros elemek egy része dél felé menekült. A menekülés útiránya a jugoszláviai, görögországi és itáliai lelőhelyeken keresztül jól meghatározható. Lényegében az urnasíros fejlődés útjára lépett későhalomsíros csoportok képezik a mediterrán területek felé irányuló urnasíros vándorlás első hullámát. Valószínűleg már ezek elpusztították a görögországi késő mykénei telepeket, s egyes csoportjaik Itáliába is behatoltak. Ezt igazolják az Ancona környéki lelőhelyek. Más csoportjaik tengeri útvonalon elérték a félsziget déli partjait, amint ezt a Bari környéki temetők bizonyítják.¹⁶¹

Amíg a halomsíros leletek a főváros térségében kis létszámú lakosságra engednek következtetni, addig a váli kultúra számos lelőhelye már jelentős népsűrűséget jelez. A lakosság növekvő száma csak fejlett gazdasági tényezők mellett, megfelelő termelési mód és termelési viszonyok között képzelhető el, melyek kielégítő életfeltételeket biztosíthattak a nagy tömegű népesség számára. A nagy sírszámú temetők a hosszú ideig tartó használat mellett, magas létszámú közösségekre is utalnak, amely újabb, a társadalmi szerkezettel kapcsolatos problémákat vet fel. Nem kétséges, hogy jól szervezett közösségekkel állunk szemben. A bonyolult vallási szerkezet a szellemi fejlettség magas fokának bizonyítéka.

A Duna-könyök és a főváros térségében koncentrálódó váli népesség, amint említettük, a számukra igen fontos átkelőhelyek és a nagy területeket átszelő kereskedelmi útvonalak környékét is megszállta. Valószínűleg itt hatoltak át a Duna túlsó oldalára, s fokozatosan egészen a Tisza vonaláig eljutottak, sőt egyes elemeik még északabbi területen is megjelentek.¹⁶² A nagyobb mértékű áttelepülést az alföldi halomsíros csoportokból s a helyi autochton bronzkori maradványokból kialakult gávai kultúra akadályozta meg. Ez a kultúra az Alföld északi peremén, és a Tisza vonalától keletre eső területen az urnasíros korszaknak sokáig egyetlen jelentős kultúrája volt.¹⁶³

A váli kultúra belső fejlődését csak teljes telepre és temetőre kiterjedő feltárások segítségével analizálhatjuk. Ehhez a kérdéshez értékes adatokat várunk a Vöröshadsereg úti temető feldolgozásától. Ugyanez vonatkozik a váli népesség gazdasági-társadalmi viszonyainak problémáira; ezek megnyugtató módon való lezárásához is még több hiteles ásatás szükséges.

Ugyancsak újabb leletektől várjuk a váli kultúra végső fázisával kapcsolatos kérdések rendezését. Rendkívül fontos feladat a váli népesség koravaskori továbbélésének megvilágítása, valamint a kalendenbergi kultúrához fűződő kapcsolatának meghatározása.

Az urnasíros korszak végén a sztyeppevidéki lovasnomádok főváros környéki megjelenése, a kimmerekkel való esetleges azonosításuk, a váli kultúra népével való kapcsolatuk külön kérdéscsoportot képez. Kétségtelen, hogy az Alföld területén elhatárolódó, csontvázasan temetkező etnikum néhány lelettel Budapest térségében is képviselteti magát. E korszakhoz tartozó, összefüggő leletegyüttes feltárása a főváros történetéhez felbecsülhetetlen értékű adatokat szolgáltatna.

JEGYZETEK

¹ Nagy G.: Bud. Rég. 8 (1904) 87—.

² Tompa F.: Tanulmányok Budapest múltjából 4 (1936) 1—.

³ Uő: BRGK 24—25 (1934—1935) 27—.

⁴ Uő: Budapest az Ókorban I. Bpest, 1942. 3—.

⁵ Radnóti A.: Budapest Műemlékei I. (1955) 13—.

⁶ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. (1962) 13—.

⁷ Bóna I. — Kalicz N.: Antik Tan. 10 (1963) 78—.

⁸ Kőszegi F.: Bud. Rég. 20 (1963) 11—.

⁹ Hampel J.: Arch. Ért. 14 (1880) 52—, 5—6. t.

¹⁰ A rákospalotai kincslelettel előkerülése óta többen foglalkoztak. Csupán a jelentősebb vonatkozásokat említve: Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. 122. — Reinecke, P.: Arch. Ért. 19 (1899) 241, 246, 335.— Kossina, G.: ZfE 34 (1902) 210. — Nagy G.: i. m. 87. — Åberg, N.: Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie V (1935)

9. — Patay P.: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Bpest 1938. 65 —. — Tompa F.: Budapest az Ókorban I. 67—.

¹¹ Kőszegi F.: A rákospalotai kincslelet. Rákospalotai Múzeum Évkönyve I (1964) 9—.

¹² A korongos bronzesákányok tipológiai és kronológiai osztályozásával kapcsolatban I. Nestor, J.: Die verzierten Streitaxte mit Nackscheibe aus Westrumänien. Marburger Studien 1938. 178—. — Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 15 (1963) 65—.

¹³ Ismerjük többek között a simonytornyai, a zajtai, a mezőberényi, az alsónémedi és az egyik kosziderpadlási kincsből: A koszideri típusú kincsekkel legutóbb Mozsolics Amália és Bóna István foglalkoztak. A kincsleletek részletesebb irodalmára vonatkozólag I. Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 8(1957) 122—, — Bóna I.: Acta Arch. Hung.

9 (1959) 214—, — Szlovákiából, Erdélyből, Lengyel- és Németországból több B 1 típusú csákányt is ismerünk: Novotná, M.: PA 50 (1959) 15, Nestor, J.: I. m. 187—, 73. t.

¹⁴ Síról származik az orosz-pusztai és a zentai csákány: Tompa F.: BRGK 24—25. 86, 34. t., Arch. Ért. 18 (1898) 287.

¹⁵ Az A I variánsra vonatkozólag ld. a 12. jegyzet. Az Apa-Gaura—Hajdúsámson jellegű kincseletek irodalmát I: Mozsolics A.: Ant. Hung. 3 (1949) 22—, Acta Arch. Hung. 8 (1957) 137—, Acta Arch. Hung. 16 (1964) 217—. — Bóna, I.: Acta Arch. Hung. 9 (1959) 226—.

¹⁶ Kőszegi F.: FA 9 (1957) 53—.

¹⁷ Foltiny I.: FA 3—4 (1941) 70. kép 2, Tompa F.: BRGK 24—25. 97, 45. t. 1.

¹⁸ Az Apa—Gaura—Hajdúsámson típusú kincsek horizontja egyidős a későaunjetitzi korról, a délnémet Lanquaid jellegű leletekkel, valamint az észak-európai Sögel II. fázissal. A leletsoport párhuzamaira vonatkozólag a részletesebb irodalmat ld.: Kőszegi F.: A rákospatolai kincselet. 21—.

¹⁹ Az alsónémedi és a rácegresi raktárleletben voltak ilyen karperecek: Bóna I.: i. m. 5. kép. A koszideri korszakot követő hazai halomsíros körből ismerjük a Szeged környéki lelőhelyekről (Bilisics, Szeged—Röszke, Bogárvó, Kiskundorozsma), Tiszakeszről, Ebedről, Rákóczifalváról stb.: Reizner, J.: Arch. Ért. 12 (1892) 161—, 1. t. 4, Foltiny I.: A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. Régészeti Füzetek 1957. 6. t. 1 b, 2 b, 10. t. 10 b, 14 b,— Milojčić, Vl.: Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn. Actes de la IIIe session Zürich 1950. Zürich, 1953. 256—, 14. kép 4, — Tompa F.: BRGK 24—25. 31. t. 16, 17. — Récey V.: Arch. Ért. 12 (1892) 344, 2a—b.

²⁰ Stephan, E.: Die ältere Bronzezeit in der Altmark. Halle (Salle), 1956. 17—, 17. t. Q VII—XII. — Bohm, W.: Die ältere Bronzezeit in der Mark Brandenburg. Berlin—Leipzig 1936. 10. t. 24. — Holste, F.: Hügelgräber von Locham. Marburger Studien 1938. 102—, 43. t. 2a—b, — Torbrügge, W.: Die Bronzezeit in der Oberpfalz. Kalmünz, 1959. 3, 5, 17, 18, — Eichorn, O.: Sudeta 10 (1934) 26—, 1. kép, Eisner, J.: PA 33 (1922) 193—, 90. kép 28, — Kostrzewski, J.: Wiekopolska w pradziejach. Warszawa 1955. 191. kép, — Willvonseder, K.: Die mittlere Bronzezeit in Österreich. Wien 1937. 348, 419, 37. t. 1, 47. t. 1.

²¹ A rákospatolai mellett csak a nem teljesen hiteles dunántúli kincsből ismerjük a koszideri depot-k körében: Bóna I.: I. m. 221, 4. kép. A lovasberényi vatyai kultúrárs temetőből Miske említ ilyen karperecet: Miske K.: Arch. Ért. 18. (1898) 317—, 2. t. 1.

²² Többek között Morvaországból, a blučinai kincsek-ből ismerünk ilyen karpereceket: Řihovský, J.: SA 9 (1961) 14. kép.

²³ Hasonló darabok vannak pl. a kosziderpadlási második és harmadik, a sárbogárdi, rácegresi, ráksi, szigligeti kincsekben: Bóna I.: I. m. 5. kép.

²⁴ Torbrügge, W.: i. m. 46. t. 17, 18. — Holste, F.: Marburger Studien. 41. t. 7. — Willvonseder, K.: i. m. 331, 387, 23. t. 2, 3, 24. t. 2, 3, — Jilková, E.: PA 49. 1958. 6. kép 1.

²⁵ Tompa F.: BRGK 24—25. 42. t. 1, 2. — Gallus S.: Arch. Ért. (1940) 138, 25. t. 4. — Mitscha-Märheim —

Pittioni, R.: AAu 27 (1960) 11—, 1. kép 2, Chropowský, B.: AR 10 (1958) 190. kép 6, 7, 14. A regelsbrunni típusú túkról írt összefoglalót Pittioni: Pittioni, R.: AAu Beiheft 3(1958) 70—.

²⁶ Bóna I.: i. m. 5. kép. — Foltiny I.: i. m. 7. t. 7—10, Milojčić, Vl.: i. m. 16. kép 5. — Dehn, W.: Germania 30 (1952) 174—, 2. t. 27. — Kimmig, W.: Jahrbuch der RGZ 2 (1955) 65, 4. kép 13—16. — Holste, F.: Marburger Studien 42. t. 7.

²⁷ Hajek, L.: PA 55 (1954) 26. kép 3, 4.

²⁸ Lovasberényből, Vátya-Újhartyánból, Pákozdvárról, a szelevényi Demeterpartról, a tószegi legfelső rétegből említhetünk többek között párhuzamos darabokat: Patay P.: i. m. 9. t. 7, 8, 11. t. 10; Hampel J.: Arch. Ért. 14 (1880) 7. t. 2a—b; Banner J.—Bóna I.—Márton L.: Acta Arch. Hung. 10 (1959) 21. kép 1, 3, 22. kép 6, 11.

²⁹ Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 8 (1957) 132, 4. kép 7.

³⁰ A Százhalombatta—Kelebia jellegű kincseletekről Mozsolics Amáliánál, illetőleg Bóna Istvánnál olvashatunk részletesebben: Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 8 (1957) 137—, Bóna I.: i. m. 226—.

³¹ A délnémetországi halomsíros kör Locham horizontját F. Holste különítette el: Holste, F.: Marburger Studien 1938. 95—. A Holste és Willvonseder által továbbfejlesztett kronológiai rendszerezés helyett a Torbrügge által módosított, régi Reinecke szerinti beosztást alkalmazzuk. Ezek alapján a Holste-Willvonseder B B2 nagyjából a régi B C1-nek, a B C pedig a B C2-nek felel meg: Torbrügge, W.: BRGK 40 (1959) 10.

³² Lomborg, B.: AA 30 (1959) 60—. — Kemenczey T.: Arch. Ért. 90 (1963) 169—. — Kőszegi F.: Arch. Ért. 91 (1964) 10—.

³³ Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 8 (1957) 143—.

³⁴ Bóna I.: i. m. 222—; Annales Univ. Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica 3 (1960) 4—.

³⁵ Uő: Antik Tan. 10 (1963) 82.

³⁶ Nagy G.: i. m. 110—.

³⁷ Tompa F.: Tanulmányok Budapest múltjából. 12—.

³⁸ Uő: Budapest az Ókorban. 53—.

³⁹ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 25—.

⁴⁰ A solymári ásatásokra vonatkozólag l.: Valkó A.: Arch. Ért. 46 (1932—1933) 178—, Arch. Ért. 47 (1934) 165, FA 3—4 (1943) 99—.

⁴¹ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 26.

⁴² Uo. 27.

⁴³ Érdy J.: Arch. Közl. 2 (1861) 29—.

⁴⁴ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 25.

⁴⁵ Patay P.: i. m. 84.

⁴⁶ Nagy G.: i. m. 118—, — Tompa F.: Budapest az Ókorban. 77.

⁴⁷ Radnóti A.: Budapest Műemlékei I. 32, 34. jegyzet, — Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 26, 215. jegyzet.

⁴⁸ Ortway T.: Arch. Közl. 10 (1876) 85.

⁴⁹ Nagy G.: i. m. 118—.

⁵⁰ Tompa F.: Budapest az Ókorban. 66, 13. t. 31a—b

⁵¹ Tompa F.: Bud. Rég. 14 (1945) 16—.

⁵² Az Au típusú kardokra vonatkozólag l. Hachmann, R.: Die frühe Bronzezeit in westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südeuropäischen Beziehungen. Hamburg, 1957. 133.— Lomborg, E.: AA 30 (1959) 65—.

⁵³ Schreiber R.: Bud. Rég. 21 (1964) 297.

- ⁵⁴ G. Csánk V.: Arch. Ért. 91 (1964) 211—, 11. kép 5.
- ⁵⁵ Nagy G.: im. 133, 3. t.
- ⁵⁶ A középső bronzkor belső mozgásaival kapcsolatban I.: Kőszegi F.: A rákospalotai kincslelet. 25; Középső bronzkori temető Pusztaszikszón (Sajtó alatt).
- ⁵⁷ Tompa F.: Tanulmányok Budapest múltjából. 14; Budapest az Ókorban. 76—.
- ⁵⁸ Tompa F.: Budapest az Ókorban. 78, 14. t. 10; BRGK 24—25. 40. t. 5.
- ⁵⁹ Točík, A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava, 1964. 163—, Funde der Otomani-Kultur in der Südwestslowakei. Sbornik 3 (1963—64) 99—.
- ⁶⁰ Az egyeki és a halomsíros kultúra igen közeli rokonságára vonatkozólag többek között a szalkai és az igrici temetőket említhetjük, mint jó példát: Točík, A.: Die Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur. Fontes Archaeologici Pragenses. Praga, 1964; Kalicz N.: Herman O. Múz. Évk. II (1958) 45—.
- ⁶¹ Schreiber R.: Bud. Rég. 21 (1964) 297.
- ⁶² Tompa F.: Tanulmányok Budapest múltjából. 14.
- ⁶³ Úó: Budapest az Ókorban. 72—.
- ⁶⁴ Radnóti A.: Budapest Műemlékei I. 18.
- ⁶⁵ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 29.
- ⁶⁶ Točík, A.: Die Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur. — Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban II. 191. t. 1—7; Arch. Ért. 12 (1912) 191. — Hampel J.: im. 225.
- ⁶⁷ Vácról leletmentés során a Duna-partról előkerült, urnából és behúzott szájeremű tálból álló síregyüttes. A sződligeti lelet tölcserés nyakú, profilált hasú bögrékből áll. Mindkét lelet együttes a váci múzeum gyűjteményében van.
- ⁶⁸ Az Aszód-Domonyvölgyben levő települést terep-járás alkalmával találtam meg. A lelet egy része a MNM gyűjteményében van. A bagi gépállomás területéről igen korai jellegű csontvázas sírok kerültek elő. Ezek leletei a helyi iskolában vannak. Ugyancsak Bagon Kalicz Nándor végzett ásatást, és ez település maradványait eredményezte: Kovács T.: FA 17 (1965) 65—84. A Gyálról származó, bronzokból álló sírlelet a MNM gyűjteményében van.
- ⁶⁹ A Pusztaszér—Kiskőrös leletkörhöz tartozik még jelentősebbek közül a soltvadkertei telep és öntőminta lelet: Foltiny I.: Arch. Ért. 1944—1945. 43—, 15. t., — Kőszegi F.: Arch. Ért. 91 (1964) 3—. — Gazdapusztai Gy.: Acta Arch. Hung. 9 (1959) 265—.
- ⁷⁰ Százhalombattáról Kovács Tibor, Sárbogárdról Petres Éva ismertet halomsíros leleteket: Kovács T.: Arch. Ért. 91 (1964) 250; Petres É.: Arch. Ért. 89 (1962) 266. A zsámbéki kis edényekből álló együttesre vonatkozólag I.: Kőszegi F.: Arch. Ért. 91 (1964) 8—. Ászáron késő halomsíros kultúra sírjait sikerült leletmentés során megfigyelni.
- ⁷¹ A Csór-Magyaralmás csoportra vonatkozólag I.: Petres É.: Acta Arch. Hung. 9 (1958) 299, 302. A koroncói csoport anyagát I.: Mithay S.: Bronzkori kultúrák Győr környékén. Győr, 1942. I.
- ⁷² Tompa F.: Bud. Rég. 14 (1945) 16, 1. kép 8—10.
- ⁷³ A leletek a BTM régészeti gyűjteményében vannak.
- ⁷⁴ Az ásatási munkálatokat Bónis Éva vezette: Bónis É.: Bud. Rég. 15 (1950) 340.
- ⁷⁵ B. Kutzián I.: Ant. Hung. 2 (1948) 11, 2. kép, 1. t. 14, 2. t. 3, 5—8, — Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 27.
- ⁷⁶ Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 146, 149—, 75. t. 1—14.
- ⁷⁷ A herzogenburgi edényleltre vonatkozólag I.: Willvonseder, K.: i. m. 338—, Pittioni, R.: Urgeschichte der Österreichischen Raumes. Wien 1954, 382. — Holste, F.: PZ 27 (1936) 318. A Csorva csoportot Trogmayer Ottó különítette el: Trogmayer O.: Acta Arch. Hung. 15. (1963) 85—.
- ⁷⁸ Kőszegi F.: Arch. Ért. 91 (1964) 9, 2. kép 7. A mosonyszolnoki-csekei leletekre vonatkozólag I.: Paulik, J.: AR 12 (1960) 408—; SA 11 (1963) 269—; Kőszegi F.: Alba Regia 2—3 (1963) 25—.
- ⁷⁹ Nagy T.: Bud. Rég. 13 (1943) 363, 4. kép.
- ⁸⁰ Nagy G.: i. m. 119—. — Tompa F.: Budapest az Ókorban. 78—. — Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 29.
- ⁸¹ Kőszegi F.: Bud. Rég. 20 (1963) 11—.
- ⁸² Elsősorban a mezőcsáti és a maklári leletekre gondolunk: Arch. Ért. 86 (1959) 200. — Arch. Ért. 88 (1961) 286.
- ⁸³ Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 137—. — Bud. Rég. 20 (1963) 12,— Arch. Ért. 91 (1964) 12, Középső bronzkori temető Pusztaszikszón (Sajtó alatt).
- ⁸⁴ Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 160—. — Petres É.: FA 12 (1960) 35—. — Bándi G.: Arch. Ért. 89 (1962) 77—.
- ⁸⁵ Vásárhelyi I.: Arch. Ért. 9 (1889) 62—. — Hampel J.: Arch. Ért. 15 (1895) 97—, — Holste, F.: Hortfunde Südosteuropas. Marburg, 1951. 22. t. 32—38. — Petres É.: FA 12 (1960) 35—. — Holste, F.: Hortfunde. 12. t. 1—26.— Arch. Ért. 4 (1871) 196,— Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban II. 168, 38. t. 2, 46. t. 1, 2, 58. t. 2.
- ⁸⁶ Pomázról Sashegyi Sándor közölt lakóházából származó leleteket. (Kiadatlan kézirat). Pomáz—Zdravjákról urnasírokat ismerünk. Ez utóbbiakhoz tartozó leletek a MNM gyűjteményében vannak. Érdligetről ugyancsak urnasírból ismertettünk edényeket: Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 9 (1958) 289—.
- ⁸⁷ A Baierdorf—Velatice kultúra részletesebb irodalmát lásd: Pittioni, R.: Urgeschichte. 405—. — Berg, F.: Grabfunde der Urnenfelderkultur aus Siegendorf, Bgld und Leobersdorf, N. Ö. und der Problem des H A Horizontes in Österreich. Wien, 1953. (Disszertáció kéziratban). — AAU 22. 1957. 14—, Řihovský, J.: PA 49 (1958) 67 —; SA 9 (1961) 107—; Sbornik 3. Brno, 1963. 92—.
- ⁸⁸ Az erre vonatkozó részletesebb irodalmi összefoglalást I.: Petres É.: Alba Regia, 1 (1960) 35—.
- ⁸⁹ A lausitzi kultúra magyarországi szerepének kérdéseit Mozsolics Amália foglalta össze: Mozsolics A.: Swiatowit 23 (1960) 435—; Bericht des V. Internationalen Kongresses für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg. 1958. Hamburg, 1961. 556—.
- ⁹⁰ Dušek M.: SA 5 (1957) 73—, — Novotná, M.: AR 4 (1956) 213—, 224—.
- ⁹¹ Tompa F.: BRGK 24—25. 102—.
- ⁹² Tompa F.: Budapest az Ókorban. 90—.
- ⁹³ Paulik, J.: Sbornik 2. Brno, 1962. 136—.
- ⁹⁴ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 29—.
- ⁹⁵ Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 9 (1958) 297.
- ⁹⁶ A sághegyi-velemszentvidi csoportra vonatkozólag I.: Foltiny, I.: Velemszentvid ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa. Wien, 1958.
- ⁹⁷ Petres É.: Acta Arch. Hung. 9. (1958) 299—; Alba Regia 1 (1960) 40. — Foltiny, I.: Velemszentvid. 45—.
- ⁹⁸ A leletek közöletlenek, a szobi múzeum gyűjteményében vannak.

- ⁹⁹ Patek E.: Arch. Ért. 82 (1955) 162—.
- ¹⁰⁰ L. a 97. jegyzet.
- ¹⁰¹ Patek E.: Bud. Rég. 18 (1958) 385—.
- ¹⁰² Uő.: Acta Arch. Hung. 13 (1961) 33—.
- ¹⁰³ Kőszegi F.: Bud. Rég. 20 (1963) 12—.
- ¹⁰⁴ Nagy L.: Bud. Rég. 21 (1964) 296.
- ¹⁰⁵ Tompa F.: Budapest az Ókorban. 101.
- ¹⁰⁶ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 30.
- ¹⁰⁷ Tompa F.: Budapest az Ókorban. 18. t. 1, 2, 19. t. 4—13, 20. t. 15—17.
- ¹⁰⁸ Uo. 101, 19. t. 1—3.
- ¹⁰⁹ Nagy L.: Bud. Rég. 19 (1959) 248, 8. kép 1—4.
- ¹¹⁰ A leletek a BTM gyűjteményében vannak.
- ¹¹¹ Patek E.: Arch. Ért. 82 (1955) 173—.
- ¹¹² Tompa F.: Budapest az Ókorban. 102, 19. t. 14, 15.
- ¹¹³ A telepen végzett leletmentés anyaga közöletlen, a szentendrei múzeum gyűjteményében van.
- ¹¹⁴ Banner János professzor úr vezetésével a Régészeti Intézet hallgatói leletmentő ásatás során több sírt tártak itt fel. Ezek leletanyaga a MNM gyűjteményében található. Újabban König Antal mentett meg sírból származó csuprot Budakalász határában.
- ¹¹⁵ Gallus Sándor ásatásairól Tompa Ferenc tudósít: Tompa F.: Budapest az Ókorban. 104.
- ¹¹⁶ Uo. 102.
- ¹¹⁷ Uo.
- ¹¹⁸ A leletek közöletlenek, a szentendrei múzeum gyűjteményében vannak.
- ¹¹⁹ Tompa F.: Tanulmányok Budapest múltjából. 15: Budapest az Ókorban. 101.
- ¹²⁰ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 31.
- ¹²¹ Garády S.: Bud. Rég. 13 (1943) 408. — Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 31.
- ¹²² Kőszegi F.: FA 8 (1956) 47—; A kesztölci leletek az esztergomi múzeum gyűjteményében vannak.
- ¹²³ Patek E.: Bud. Rég. 18 (1958) 391; Acta Arch. Hung. 13 (1961) 36.
- ¹²⁴ Nagy L.: Arch. Ért. 79 (1952) 194, 2. kép 4, 52. t. 14.
- ¹²⁵ A gellérthegyi ásatások anyaga a BTM gyűjteményében van. Az ebben szórványosan több helyütt is előforduló váli jellegű töredékeket Bónis Éva közli majd monográfiájában. Az ugyancsak Gellérthegyről származó edények közül néhányat Patek Erzsébet is említ: Arch. Ért. 82 (1955) 173—.
- ¹²⁶ Tompa F.: Budapest az Ókorban. 100.
- ¹²⁷ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 30.
- ¹²⁸ Uo. 31.
- ¹²⁹ Az 1964-ben Nagy Tiborral együtt végzett leletmentésünk anyaga a BTM gyűjteményében van, feldolgozás alatt.
- ¹³⁰ Kaba Melinda ásatása során, az egykori római település alatt váli kultúras szemétdöbröket talált. Ugyanerről a területről urnasír edényei is előkerültek. (Kaba Melinda szíves közlése.)
- ¹³¹ Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 168. — Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 31, 345. jegyzet.
- ¹³² Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 9 (1958) 292—.
- ¹³³ A leletek közöletlenek, a BTM gyűjteményében vannak.
- ¹³⁴ Tompa F.: Budapest az Ókorban. 105. — Nagy T.: Bud. Rég. 13 (1943) 363.
- ¹³⁵ Tompa F.: Bud. Rég. 14 (1945) 19—.
- ¹³⁶ Uo. 1. kép 8—10.
- ¹³⁷ Tompa F.: Budapest az Ókorban. 104. — Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 172.
- ¹³⁸ Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 167—.
- ¹³⁹ A leleteket ismertető tanulmány kéziratban van.
- ¹⁴⁰ Nagy G.: i. m. 154. — Tompa F.: Budapest az Ókorban. 104.
- ¹⁴¹ Márton L.: Arch. Ért. 31 (1911) 333.
- ¹⁴² A leletek közöletlenek.
- ¹⁴³ Nagy G.: i. m. 119—. — Tompa F.: Budapest az Ókorban. 105—. — Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 31.
- ¹⁴⁴ Arch. Ért. 13 (1893) 87. — Nagy G.: i. m. 122. — Tompa F.: Arch. Ért. 42 (1928) 54—. — Budapest az Ókorban 111—.
- A fémedényekre vonatkozó részletesebb irodalmat l. Merhart, G.: Studien über einige Gattungen von Bronzegefässen. Festschrift d. RGZ II. 1952. 1—.
- ¹⁴⁵ Erre utal a Szilágyi János ásatásából származó leletanyagban található fekete színű, csücskös szájperemű töredék és más cserepek. A leletek közöletlenek, a BTM gyűjteményében vannak.
- ¹⁴⁶ A Velitice kultúra Lednice fázisára vonatkozólag l. Řihovský, J.: AR 13 (1963) 252; Sbornik 3. Brno, 1963. 93—, 74—.
- ¹⁴⁷ Neszmélyről pl. a 8, 98, 167. sír: Patek E.: Acta Arch. Hung. 13 (1961) 80, 1. t. 8—10, 14. t. 7—12, 22. t. 5—9. Hetényből az 1, 8, 67, 70, 72, 82, 295, 296, 342. sír: Dušek, M.: SA 5 (1957) 1. t. 1—4, 2. t. 1—6, 16. t. 1—6, 17. t. 1, 18. t. 1—2, 5—6. — Paulik, J.: SA 7 (1959) 8, 9. kép.
- ¹⁴⁸ A Tompa által közölt anyagból a következő edények sorolhatók ide: Tompa F.: Budapest az Ókorban. 16. t. 26, 17. t. 8.
- ¹⁴⁹ Elsősorban a 10, 29 és a 31. sír anyagára gondolunk: Patek E.: Bud. Rég. 18 (1958) 3. kép 1—4, 10, 11. kép.
- ¹⁵⁰ Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 30.
- ¹⁵¹ Hampel, J.: Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn. Bpest. 1887. 65. t. 3.
- ¹⁵² Montelius, O.: La civilisation primitive en Italie. Stockholm 1910. 119. t. 8.
- ¹⁵³ A szóban forgó leletek zömmel a miskolci múzeum gyűjteményében vannak. Mezősáton Patek Erzsébet és Kalicz Nándor tártak fel e korszakhoz tartozó temetőt: Patek E.: Arch. Ért. 86 (1959) 200.
- ¹⁵⁴ Tompa F.: Budapest az Ókorban. 77. — Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 3 (1953) 95—.
- Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 31.
- ¹⁵⁵ Az abszolút időrendre vonatkozólag l. Schachermeyr, F.: PZ 34—35 (1949—1950) I. 32. — Matz, F.: Kreta und frühen Griechenland. Baden-Baden 1962. 163, 243. — Hutchinson, R. W.: Prehistoric Crete. London, 1963. 17. — Merhart, G.: Germania 24 (1944) 99—, Childe, V. G.: The minoan influence on the Danubian Bronze Age. Essays in Aegean Archeology. Oxford, 1927. 2—, 3. kép a. — Müller-Karpe, H.: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. RGZ 22 (1959) 226—, 64. kép. — Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 179—.
- ¹⁵⁶ Bóna I.: Acta Arch. Hung. 9 (1958) 228. — Herman O. Múz. Évk. 3 (1963) 15—.
- Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 27.
- ¹⁵⁷ Banner J.—Bóna I.—Márton L.: Acta Arch. Hung. 10 (1959) 21. kép 3, 22. kép 6. — Milojević, Vl.: im. 11. kép. — Tompa, F.: BRGK 24—25. 29. t. 2.
- ¹⁵⁸ Mészbetétes edények kerültek elő többek között Tószegen: Banner J.—Bóna I.—Márton L.: Acta Arch.

Hung. 10 (1959) 97, 5. kép, 18. kép. — Bóna I.: A bronzkor Magyarországon és a Közép-Duna mecencében. II. 1958. Kandidátusi disszertáció kéziratban. 279, 334. Budapest térképében a Gellérthegyről és Békásmegyerről említhetünk ilyen jellegű edényt, illetőleg töredéket: Nagy T.: Budapest Műemlékei II. 27. — G. Csánk V.: im. 10. kép 1.

¹⁵⁹ Točík, A.: Opevnená osada. 163; Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku. Referaty. Čast II. Liblice, 1956. 24—, 11. t. 1, 2; Funde der Otomani-Kultur in der Südwestslowakei. Sbornik 3. Brno 1963. 1963—1964. 19—, 21. t. 2, 5, 6, 7. — Visegrády J.: MKÉ 5 (1911) 4. t. 1, 2. Süttőn Mozsolics Amália tárt fel telepmaradványt. (Az ásató szíves közlése.) A korsziderpadlási leletek közöletnek, a MNM gyűjteményében vannak.

¹⁶⁰ Erre utalnak a csekei és az očkovi halomsírok: Točík, A.—Paulík, J.: SA 8 (1960) 59—. — Paulík, J.: SA 10 (1962) 5—; SA 11 (1963) 269—.

¹⁶¹ Jugoszláviából többek között Bélmonostor (Beli

Manastir), Zecovi és Crvna Stijena: K. Vinski—Gasparini: Iskapanje predhistorijskog naselja u Belom Manastiru. Osjecki Zbornik 5 (1956) 11. t. 30—40. — Benac, A.: Glasnik 11 (1956) 164—, 8. t.; Glasnik 12 (1957) 45—, 1. t. 1—3, 5, 2. t. 2. Görögországból a közismert Vardaropthsa: Heurtly, W. A.: BSA 27 (1925—1926) 12. kép, Itáliából Ancona környékéről a Monte della Rosa-nál feltárt urnasíros temető, a Colle dei Capucciniban napvilágra került többretegű település, Bari környékéről a régóta ismert Timmari urnatemetője említhető: Quagliati, Q.—Ridola, D.: Monumenti Antichi 16 (1906) 6—.

¹⁶² Szolnokról, Tiszavárkonyból, Borsodharsányról említhetünk váli jellegű leleteket: Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 169, 81. t. 11. — Récsey V.: Arch. Ért. 10 (1890) 62—.

¹⁶³ Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 8 (1957) 121. — Trogmayer O.: i. m. 120—.

SPÄTBRONZEZEITLICHE FORSCHUNGEN IM BEREICH DER HAUPTSTADT

VORGESCHICHTE DER SPÄTBRONZEZEIT

Die Funde der abschliessenden Koszider-Phase in der mittleren Bronzezeit können im Gebiete der Hauptstadt verhältnismässig gut abgesondert werden. In Solymár konnte A. Valkó in der Burg bronzezeitliche Siedlungerscheinungen gleichfalls beobachten. Der aus Gefässen und Bronzegegenständen bestehende, hier zum Vorschein gekommene Depotfund, der sich gut in den Kreis der Schatzfunde von Koszider-Charakter einfügt, ist von grosser Bedeutung. Die erwähnten Siedlungsreste verwiesen auf das Vorhandensein des Volkes der von starken Füzesabonyer und Magyaráder Einwirkungen durchdrungenen Spätvátyaer Kultur.

Etwas weiter entfernt von der Gemarkung der Hauptstadt liegen Pákozdvár, Vál, Dunaújváros-Koszider-padlás, Százhalombatta usw. Es scheint, dass diese Erdburgen fast in einem Halbbogen das Zentrum der Vátyaer Kultur beschützt haben, welches sich mit seinen wichtigen Übergangsstellen im Gebiete des heutigen Budapest befunden hat.

In Buda kanndie von T. Nagy beschriebene Siedlung von Lágymányos erwähnt werden, wo wir auf Grund der Zutage geförderten Gefässdepots auf die Gegenwart von Vátyaer Gruppen aus derselben Zeit schliessen können. Leider ist der oberste Horizont der Siedlung abgetragen, trotz dieser Tatsache sehen wir das Zusammenleben der Hügelgräberkultur mit der Vátyaer Kultur nicht für bewiesen. Dasselbe gilt für die Siedlungsspuren auf dem Gellért-Berg, wo die für den Koszider-Horizont charakteristischen Funde gleichfalls vorgefunden worden sind.

Die bedeutendsten von den Fundplätzen von Buda sind vielleicht die in der Attila-Strasse erschlossenen, von wo vor Jahrzehnten, angeblich aus Gräbern stammende Gefässe zum Vorschein gekommen sind. Von diesen befindet sich eine Schale auch heute noch in der Sammlung des Historischen Museums von Budapest. Die Schale stimmt ihrer Form nach mit dem ähnlichen Gefässtyp der Spätfüzesabonyer Kultur überein und so stellt der Fund im Gebiete von Budapest einen der wichtigsten Beweise für die Beziehungen mit der Theissgegend dar.

Auf der Pester Seite stammt aus einem der auf der Fundstelle Zugló-Tihanyi Platz zum Vorschein gekommenen Urnengräber eine Nackenscheibenaxt von Typ Bl, sowie ein Griffzungenschwert von Au-Typ. In Rákospalota legte R. Schreiber einen aus Gefässen bestehenden Fund frei, in dem wir die Beweise für die charakteristische Kulturvermischung der Koszider-Periode wiedersehen.

Ebenfalls auf der Budaer Seite hat V. G. Csánk im Gebiete von Békásmegyér die Reste einer Siedlung mit einem Gepräge der Füzesabonyer-Magya-

ráder Kultur freigelegt. Die Gleichaltrigkeit dieser mit dem Depotfund von Solymár ist evident.

Es ist anzunehmen, dass ein Teil der in der Umgebung der Hauptstadt freigelegten, grossen Urnengräberfelder der Vátyaer Kultur bereits diese Epoche vertreten. Hierauf verweist das Buckelgefäss des einen Grabes von Dunakeszi. Die Spuren der zu dieser Zeit stets stärker werdenden Füzesabonyer-Magyaráder Expansion können wir auch in den Vátyaer Gräberfeldern von Lovasberény, sowie in der Siedlung von Pákozdvár vorfinden.

Ein erwähnenswerter Streufund — zwar sind die Fundumstände dessen nicht authentisch — kam auf der Üllői-Strasse beim Abreissen der Gschwindtschen Fabrik zum Vorschein. Das ringsum kannelierte, mit Buckelornamentik verzierte Gefäss von eingezogenem Mündungsrand erinnert uns wiederum an die Füzesabonyer Kultur.

Die aufgezählten Funde und zugleich der Horizont von Koszider können auf die Endphase der mittleren Bronzezeit Ungarns datiert werden, der sich mit Reinecke BB in Parallele stellen lässt.

DIE SPÄTBRONZEZEITLICHE HÜGELGRÄBERKULTUR

Leider stehen uns aus Budapest und seiner unmittelbaren Umgebung nur sehr wenige spätbronzezeitliche Funde zur Verfügung. Es hat den Anschein, als wäre dieses Gebiet vom Ausgang der Periode Reinecke BB bis zur Periode BD fast unbewohnt oder eventuell nur zerstreut bewohnt gewesen.

Von Rákoskeresztúr ist uns noch ein kleinerer, vermutlich einem Grabe angehörender und aus Gefässen bestehender Fundkomplex bekannt, der als ein wichtiger Beweis für die Anwesenheit der auch das Gebiet der jetzigen Hauptstadt besetzenden Hügelgräberkultur betrachtet werden kann. Dass Gebiet der Hauptstadt ist ringsum von einem breiten Ring der Hügelgräber umgeben, was das Eindringen aller anderen Kulturen unmöglich machte. Im Norden sind noch die Fundorte um das Gräberfeld von Szalka; das Urnengrab von Ebed und die aus der Schottergrube von Szob zum Vorschein gekommenen Funde beachtenswert. Aus noch näherliegender Gegend, aus Vác und Szódliget können wir ein Fundmaterial der der früheren Phase der Spätbronzezeit angehörenden Hügelgräberkultur erwähnen. In südöstlicher Richtung vertreten die Siedlung von Aszód-Domonyvölgy, die Siedlung und das Gräberfeld von Bag und ein Gräberkomplex von Gyón diese Periode. Im Süden können die Fun-

de von Pusztaszer-Kiskőrös-Typ in den Kreis der erwähnten Kultureingereiht werden. Százhalombatta an der Donau, Sárbogárd und Zsámbék, ferner Ászár (Kom. Komárom) schliessen den Kreis. Etwas westlicher liegen die Gruppen von Csór-Magyaralmás, sowie die von Koroncó in der Umgebung von Győr.

Die Spätbronzezeit im Raum von Budapest kann mit der Periode Reinecke BC1—2 und D, mit der früheren Phase der HA und eventuell noch mit dem Ende der BB in Parallele gestellt werden. Die mehr als drei Jahrhunderte umfassende Periode ist an Fundmaterial sehr arm. Über den Fundkomplex von Rákoskeresztúr hinaus lässt sich die auf dem Fundort Zugló-Egressy-Strasse freigelegte Siedlung auf diese Periode datieren. Von der Egressy-Strasse teilte Tompa bereits Scherben mit, die aus einer Siedlung stammen und sich an die Váler Kultur anknüpfen lassen. In dem, in der Sammlung des Historischen Museums von Budapest befindlichen Fundmaterial können auch mehreren Perioden angehörende Funde voneinander getrennt werden. Die uns meist interessierenden spätbronzezeitlichen Funde vertreten die jüngere Hügelgräberkultur. Die Schüssel mit eingezogenem Mündungsrand, die Schalenscherben mit Henkeln von dreieckigem Querschnitt lassen bereits die letzte Phase der Spätbronzezeit in Erscheinung treten. Da unter den Scherben auch Typen aus einer etwas früheren Zeit vorkommen, kann angenommen werden, dass wir einer Hügelgräbersiedlung von längerer Lebensdauer gegenüberstehen.

Auf der Budaer Seite, am Südhang des Gellért-Berges ist das gemischte Fundmaterial der Arbeitsstelle Nr. 12 am bedeutendsten. In diesem lassen sich zumindest die Funde von zwei Perioden absondern. Ausser den Gefässen und Scherben des Horizontes von Koszider finden wir auch das Material der Späthügelgräberkultur vor. Die hier gefundenen Gefässscherben lagen auf dem Fussboden, sowie auf der Terrasse darüber. Unter diesen sind die Schüssel mit eingezogenem Mündungsrand, das doppelstumpfkegelige, mit eingeritzter und Buckelornamentik verzierte, urnenförmige Gefäss, Schüsselfragmente mit vollprofiliertem Mündungsrand und auf ihrem Randteil durch Fingereindrücke verzierte Scherben beachtenswert. Sie stammen ebenfalls aus der jüngeren Phase der Hügelgräberkultur und liegen in der Zeit dem Ende der Spätbronzezeit sehr nahe. Die stark profilierten Fragmente mit schrägem Rand und plastisch gezipfelter Verzierung werden irrtümlicherweise an den Kreis der Füzesabonyer Kultur geknüpft, da wir die Parallelstücke dieser vor allem bei den Gruppen der Hügelgräberkultur, in vielen Fällen bereits in der Umgebung von Urnengräbern vorfinden.

Laut der Bezeugung kleinerer Fundgruppen liess sich das Volk der spätbronzezeitlichen Ausgansperiode der sog. weiterlebenden Hügelgräberkultur auch im Bereich von Békásmegyér nieder. Das Bruchstück einer doppelhenkligen Schale zeigt mit den ähnlichen Stücken der österreichischen

Herzogenburger, dem osttransdanubischen Magyaralmásér und der Csorvaer Gruppe im südlichen Alföld einen engen Zusammenhang. Es ist anzunehmen, dass die Gruppe von Csór-Magyaralmás, welche das Komitat Fejér besetzt hielt zum Ausgang der Spätbronzezeit auch im Bereich der Hauptstadt ihren Einfluss fühlbar gemacht hat.

Unlängst beschrieben wir aus der Umgebung von Buda eine breite, durch senkrechte Rillen verzierte Schale, die gerade mit den Funden der erwähnten spätbronzezeitlichen weiterlebenden Hügelgräberkultur, näher mit der Gruppe von Moson-szolnok-Cseke in Verbindung steht.

Das Ende der Spätbronzezeit, das Aufhören der Selbständigkeit der Hügelgräberkultur deutet im Gebiete Transdanubiens ein reicher Depotfundhorizont an. Leider ist uns aus dem Bereich der Hauptstadt und aus ihrer unmittelbaren Umgebung kaum ein solcher Fund bekannt. Diese Schätze kommen in Osttransdanubien im allgemeinen nur vereinzelt vor.

Von den dem Raume von Budapest am nächsten gelegenen Depotfunden können die von Gyermel, Herceghalom, Székesfehérvár, Lovasberény, Szentendre, sowie von Vácszentlászló erwähnt werden.

DIE EPOCHE DER URNENGRÄBER

Bereits in der Periode HA1, wahrscheinlich ihrem Ende zu, erschienen in Osttransdanubien die ersten Gruppen der Urnengräberkultur der Mittleren Donaugegend. Zuerst trafen sie vereinzelt ein und besetzten voneinander getrennt je einen geschlossenen Gebietsteil. Ihr frühzeitiges Erscheinen konnten die in diesem Bereich bloss in geringer Seelenzahl lebenden Elemente der Späthügelgräberkultur kaum hindern. Bisher kamen in der Umgebung von Pomáz und in Érdliget teils einer Siedlung, teils einem Urnengräberfeld angehörende, frühzeitige Urnengräberfunde zum Vorschein.

Die urnengräberzeitliche Entwicklung der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens und damit auch des Raumes von Budapest weicht in einem gewissen Grade von der allgemeinen mitteleuropäischen ab. Die Urnengräberkultur trat im Gebiete unseres Landes wesentlich später als bei unseren wesentlichen und nördlichen Nachbarn auf.

Das bedeutendste Zentrum der Budaer Seite lag ohne Zweifel in der Urnengräberzeit im Gebiete von Békásmegyér. Zahlreiche Siedlungen und Urnengräberfelder stehen uns aus dieser Gegend zur Verfügung und von diesen ragt das Urnengräberfeld in der Vöröshadsereg-Strasse, dessen Erschliessung zur Zeit im Gange ist, hervor. Im Laufe der von L. Nagy und Frau R. Schreiber Jahre lang durchgeführten Ausgrabungen kam das am stärksten belegte Gräberfeld der Hauptstadt zum Vorschein. Die religionsgeschichtliche Bedeutung der hier ans Tageslicht gebrachten und unter Bearbeitung stehenden Kultgegenstände liegt ausser Zweifel und diese tragen auch zur gesellschaftlichen

Struktur des Volkes der Váler Kultur mit wertvollen Angaben bei.

Tompa fand die Reste einer umfangreichen Siedlung in der Nachbarschaft von Pünkösdfürdő, sodann etwas weiter grub J. Szilágyi annehmbar dieselbe Siedlung auf dem Gelände der Wasserwerke aus.

Aus der südlichen Gemarkung von Békásmegygyer können wir Funde, die einem Urnengrab angehören, erwähnen, sie vertreten bereits das Ende der Kultur. Es ist vorzustellen, dass dieser Fund mit dem Gräberfeld der Vöröshadsereg-Strasse zusammengehört ist. Die Reste eines Urnengräberfeldes kamen auf dem Kossuth-Erholungsstrand, sowie auf dem Gebiet des benachbarten Erholungsheimes für Bergleute zum Vorschein. Die von Pünkösdfürdő mitgeteilten Gefässe gehörten zu Gräbern des Gräberfeldes, welches vielleicht gerade von den Bewohnern der bei den Wasserwerken zum Vorschein gekommenen Siedlung belegt wurde. Auf Grund der obigen kann es nicht bezweifelt werden, dass das Gebiet von Békásmegygyer etwa eines der am dichtesten besiedelten Gebietsteile dieser Kultur war.

Nördlich von Békásmegygyer, bei Pusztatemplom erschloss S. Garády Gräber von verhältnismässig frühem Charakter. Im Gebiete der Staatlichen Wirtschaft von Budakalász bezeichnete im Laufe unserer Rettungsgrabung eine Unmenge von Lehmwürfen eine lange Reihe von lehmbelegten Häusern. Aus den zwischen diese gegrabenen Abfallgruben kamen charakteristische Reste dieser Kultur zum Vorschein. Östlich von der Siedlung kamen mehrere Gräber des Urnengräberfeldes ans Licht.

Auch aus dem Bereich von Pomáz sind uns mehrere bedeutende Siedlungen bekannt. Die Bewohner dieser fanden auf der hügeligen Landschaft der Umgebung günstige Lebensbedingungen und konnten zu gleicher Zeit auch ihre Verteidigung gut organisieren. S. Gallus erschloss die Reste einer befestigten Siedlung, deren Fachwerkhäuser mit Steinfundamenten errichtet wurden. S. Sashegyi hatte im Laufe seiner Geländearbeit zahlreiche spätbronze- und urnengräberzeitliche Fundorte festgelegt.

Noch nördlicher aus dem Gebiet von Szentendre können vor allem das Urnengräberfeld von Monostorsziget erwähnt werden. Die mit Steinen umlegten Urnengräber, sowie die hier zum Vorschein gekommene Brandstätte bieten gute Angaben zur ausführlichen Analyse der Kultur. In der südlichen Hälfte der Insel wurde auch die zu den Gräbern gehörende Siedlung mit den Resten des ringsumlaufenden Wassergrabens gefunden. Auf dem Gelände der Bahnstation sind uns ebenfalls aus einer Siedlung stammende Funde bekannt.

Von der äusseren Szentendre-Strasse können wir vom Gelände der Gasfabrik, sowie der Insel der Schiffswerft über Funde berichten. Die Rettungsgrabung in der Bécsi-Strasse hat in die Erde eingegrabene Hütten, Feuerstellen und Öfen freigelegt. Ein Teil der hier zum Vorschein gekommenen Funde ist bereits graphitiert und lässt sich an die Periode HC anknüpfen, ein anderer Teil von ihnen

erinnert an die Formen der Váler Kultur. Dieser letztere Fundplatz führt zu dem Piliser Becken und über das Gebiet bei Dorog erreichen wir in der Höhe von Esztergom von neuem die Donaulinie. Die zahlreichen Fundplätze in der Umgebung von Dorog, so Pilisecsaba und Kesztlöc beweisen, dass das Volk der Kultur sich mit Vorliebe entlang den bereits bekannten und meist späteren römischen Wegen niedergelassen hat.

Fast schon im Innengebiet der Hauptstadt, noch auf der Budaer Seite treten die Umrisse dreier sehr wichtigen Siedlungszentren hervor. Der Taban, der Gellért-Berg und der Burghügel von Buda waren in diesem Zeitalter ebenfalls bewohnte Gebiete. Bei der Gründung der beiden letzteren Siedlungen dürften die Gesichtspunkte der Verteidigung in den Vordergrund gestanden haben. Auf dem Burghügel kamen in einer Abfallgrube Gefässscherben der Váler Kultur zum Vorschein. Leider wurde ein beträchtlicher Teil der Siedlung durch die Bautätigkeit des Mittelalters zerstört und auch die urzeitlichen Kulturhorizonte des Gellért-Berges wurden stark abgetragen. Auf dieser letzteren Stelle verweisen sporadische Erscheinungen auf die Gegenwart der Kultur. Wesentlich mehr Fundmaterial lieferten die Tabaner Ausgrabungen von L. Nagy. Aus Wohn- und Abfallgruben mit rundem Grundriss kam die bereits gewohnte Keramik zum Vorschein. Von der Innenstruktur der hier gefundenen Öfen gibt F. Tompa eine ausführliche Beschreibung.

Südlich vom Gellért-Berg, vom Gelände der Ambulanz der Gewerkschaftlichen Sozialversicherungszentrale in der Fehérvári-Strasse veröffentlichte T. Nagy ein geringes Fundmaterial, das an die frühere Phase der Kultur geknüpft werden kann. Er erwähnt auch eine Siedlung und ein Gräberfeld am Lágymányoser Donauufer. In dieser Gegend, bei der Sztregova-Strasse beobachteten wir eine Siedlung der Váler Kultur. Das aus den Abfall- und Wohngruben hervorgekommene Fundmaterial bezeichnet eine frühere Phase der urnengräberzeitlichen Epoche.

Auf dem Fundort Kamaraerdő kamen in letzterer Zeit Siedlungsreste, sowie auf ein Urnengrab verweisende Funde zum Vorschein. Scherben der Váler Kultur sind uns aus Diósd bekannt. Die Bedeutung des in Érdliget gefundenen Grabes haben wir bereits betont und es muss noch das aus dem Gebiet von Érd stammende reiche Fundmaterial erwähnt werden.

Auf der gegenüberliegenden Csepel-Insel ist das Gräberfeld von Tököl der wichtigste Fundort der Váler Kultur. Aus der Umgebung Szigetszentmiklós-Háros haben wir die Reste eines weiteren Urnengräberfeldes geborgen. In der Nachbarschaft des Csepel-Freihafens wurden ebenfalls Urnengräber freigelegt, die teilweise dieser Epoche eingereiht werden können.

Auf der Pester Seite ist die Váler Kultur nur durch einige Fundorte vertreten. Aus Zugló können wir auch von zwei Stellen Siedlungen dieser Epoche erwähnen. Auf der Siedlung in der Bazsarózs-

Strasse wurden in einer wahrscheinlich als Kornspeicher dienenden langgestreckten Grube nebeneinander gelegt mehrere Vorratsgefässe gefunden. In der unmittelbaren Nähe dieses Fundortes gab es auch eine Hütte, die samt einer Feuerstelle erschlossen wurde. Aus der Egressy-Strasse erwähnt Tompa Bruchstücke der Váler Kultur. Die aus Sashalom mitgeteilten, zu einem Urnengrab gehörenden Gefässe lassen sich in die jüngere Phase der Epoche der Urnengräber datieren.

In der nahen Vergangenheit beschrieben wir die Funde eines Urnengrabes aus Kerepes. Diese, sowie die aus der Gemeinde Szada auch von mehreren Orten veröffentlichten Urnengräber dokumentieren das Vordringen des Volkes der Kultur in nordöstliche Richtung.

Gehen wir entlang der Donau gegen Norden, so können wir das Urnengrab von Kisszentmiklós, sowie die in Vác ans Tageslicht gekommene Fibel von Peschiera-Typ und eine hochhenkelige Tasse erwähnen.

Unter den in der Umgebung der Hauptstadt zum Vorschein gekommenen sporadischen Bronzefunden sind der Bronzekessel von Nagytétény und das in der Gemarkung von Budakalász zutage geförderte Bruchstück eines getriebenen Bronzegefässes beachtenswert.

Einen der wertvollsten und zugleich auch von historischem Gesichtspunkt bedeutendsten urzeitlichen Fundkomplex von Budapest, den Goldschatz von Angyalföld liessen wir zuletzt. Es handelt sich eigentlich um zu zwei verschiedenen Zeitpunkten und an zwei verschiedenen Orten zum Vorschein gekommene Funde, die jedoch miteinander in eine engen Verbindung gestanden haben.

Die ersten Gruppen der Urnengräberkultur der Mittleren Donaugegend erschienen im östlichen Transdanubien in der ersten Hälfte von Reinecke HA. Im Bereich der Hauptstadt vertreten diesen Zeitabschnitt die bereits erwähnten Funde von Pomáz und Érdliget. Auf Grund einzelner Erscheinungen kann man darauf schliessen, dass sich auch in Békásmegyér eine gleichaltrige Gruppe der Kultur niedergelassen hat. Im Fundmaterial der im Bereich der Wasserwerke erschlossenen Siedlung vermischen sich mit den Typen der südmährischen Lednice-Phase verwandte Bruchstücke mit den Funden der späteren Zeiten.

Von der Mitte der Periode HA an können wir bereits den Auskristallisierungsprozess der Váler Kultur verfolgen. In den umfangreichen Váler Gräberfeldern, vor allem in jenen entlang des oberhalb von Budapest liegenden Donauabschnittes, ist die Anzahl der Gräber von frühem Charakter sehr hoch. In Neszmély und in Hetény vertreten die mit den klassischen Formen von Baiersdorf-Velatices fast völlig übereinstimmenden Typen die Frühphase der Váler Kultur in geschlossenen Grabkomplexen. Leider sind die Grabzusammenhänge des Gräberfeldes von Monostorsziget sehr verworren, weshalb in den Grabkomplexen die Phase von Vál I. schwer abzusondern ist. Wir können lediglich durch Fest-

stellung einzelner Gefässformen auf die Frühphase schliessen. Die Steinsetzung der Gräber beweist das Erbe des uralten Bestattungsritus.

Die bei Pusztatemplom zum Vorschein gekommenen Gräber, ebenso wie ein Teil der Funde in den Siedlungen und Gäberfeldern von Békásmegyér lassen sich auf diese Frühphase datieren. Im südlichen Teil von Buda, auf der Hügelreihe von Lágymányos können die Siedlungen an der Fehérvári-Strasse und Sztregova-Strasse auch an diese Periode angeschlossen werden. An der Pester Seite vertreten der in Zugló-Bazsarózsa-Strasse ausgegrabene Siedlungsteil, sowie der Grabkomplex von Kerepes ausgesprochen diese Periode. Die Gefässe von Szada sind bereits Formen der Übergangsphase der Kultur, bezeichnen also die Übergangsphase HA-B bzw. den Beginn von HB. Das Material des Grabes von Sashalom datieren wir in die jüngere Periode der Kultur.

Wie die grossen Gräberfelder im allgemeinen, haben auch die der Insel Csepel ihren Ursprung in der Periode Vál I. Einige Gräber des Tököler Gräberfeldes können auf Grund der Funde in die Periode HA2 gesetzt werden.

Die von Óbuda stammenden Goldscheiben stehen angesichts ihrer Beziehungen zu Worms und Velemszentvid mit der Periode Baiersdorf-Velatices in Zusammenhang. Trotzdem kann man sich vorstellen, dass ihre Vergrabung bereits das Ende der Urnengräberkultur andeutet.

Es ist nicht überraschend, dass wir in dem jüngeren Abschnitt der Urnengräberkultur, die wir im allgemeinen mit der Periode HB und zum Teil HC in Parallele stellen können, einen verhältnismässig grösseren Reichtum an Funden beobachten als früher. Die grossen Gräberfelder in Transdanubien, so die von Neszmély, Tököl, Adony, Vál usw., wie die in der Slowakei von Hetény und Muzsla (Mužla) beweisen, dass die Kultur ihre Blütezeit in ihrem jüngeren Abschnitt erreicht hat. Die zunehmende Zahl der Funde lässt auf eine bis dahin noch nie beobachtete Volksdichte schliessen. Ausser Békásmegyér bildete sich im Laufe der Periode HB im Gebiet von Pomáz und Budakalász ein bedeutenderes Zentrum aus. Diese erreichten, so wie dies die befestigten Siedlungsstätten von Pomáz beweisen zum Ausgang der Phase Vál II. den Höhepunkt ihrer Bedeutung.

Im Gebietsabschnitt Gellért-Berg—Burghügel—Tabán sind uns die mit der Ansiedlung der Kultur zusammenhängenden Probleme und auf diese Weise auch deren Anfang nicht klar. Es steht jedoch fest, dass alle drei Fundplätze zur Zeit der jüngeren Phase beträchtliche Zentren gebildet haben.

Auf der Pester Seite stellen zweifellos die beiden Goldfunde von Angyalföld den bedeutendsten Spätváler Fundkomplex dar. Auf Grund der sorgfältigen Analyse der Goldgegenstände können wir diese nicht später als auf das Ende der Periode HB, eventuell den Beginn von HC datieren. Dementgegen enthalten diese Depotfunde auch

solche Gegenstände, die einen früheren Zusammenhang, als mit der oben erwähnten Periode aufweisen. Vor allem sind die Goldgefässe beachtenswert. Es ist auffallend, dass diese von den allgemein bekannten Formen der Metallgefässe der Urnengräberkultur abweichen und nur durch die an ihnen sichtbaren Stilelemente — Verzierung, Henkelausbildung — sich diesem Kreise anschliessen. Die perlenschnurartig umlaufende, getriebene Verzierungsart reicht — was ihre Herkunft anbelangt — bis in die Bronzezeit zurück. Die Henkelausbildung der einen Tasse ist ein sehr wichtiger chronologischer Faktor. Diese erinnert uns stark an den Henkel des Kessels des auf die erste Hälfte der Periode HB datierten Depotfundes von Hajdúböszörmény. Sehr interessant ist der in einem Funde zum Vorschein gekommene kleine vogelförmige Schmuckgegenstand, der ursprünglich dem Griffteil des Gefässes angehört hat. Diese Weise der Henkelausbildung führt zur italischen Proto-Villanovakultur. Eine Tasse von solchem Charakter, sowie die Anwendung dieser Henkelausbildung treffen wir in dem aus Coste del Marano zum Vorschein gekommenen Depotfund an. Die grossen Ösenknöpfe der Goldschätze von Angyalföld fügen sich organisch ebenfalls in die zur Rede stehenden Periode ein, die im grossen und ganzen dem jüngeren Abschnitt der Hügelgräberkultur entspricht.

Die in die Periode HC hinüberreichenden Funde können, obwohl ihre geschlossenen Fundkomplexe sich kaum absondern lassen, fast als eine eigene Gruppe behandelt werden. Von diesen kann vielleicht der Fundkomplex in der Bécsi-Strasse und der von T. Nagy aus Békásmegyér erwähnte Kalendenberger-Komplex hervorgehoben werden. Wir müssen dem bei Csepel-Freihafen gefundenen, gerippten, urnenförmigen Gefäss, das man mit einem ähnlichen Füzesabonyer, aus einem der Skelettgräber von HC-Charakter stammenden Gefäss identifizierte, eine Bedeutung zumessen. Der Fund von Csepel-Freihafen schliesst sich über den Füzesabonyer der im Gebiet des Alföld zuletzt abgesonderten Gruppe an (Ároktő-Dongóhalom, Füzesabony, Tiszakeszi, Pusztaszikszó, Mezőcsát). Diese weicht mit ihrem Skelettritrus von ihrer Urnengräberumgebung ab. Es scheint, dass die östliche, annehmbar die Elemente der Steppengegend in sich fassende Gruppe im Zuge ihrer Streifzüge auch auf das Gebiet der heutigen Hauptstadt übergegriffen hat. Vielleicht ist auch die Knochentrense von Lágymányos ein Rest dieser Epoche. Die erwähnten Funde können nicht mehr mit dem auf die Periode HB entfallenden Abschnitt der Urnengräberkultur in Parallele gestellt werden, sondern reichen schon in die Periode HC über, in der wir zugleich auch das Ende der Váler Kultur suchen können.

Fassen wir das im Zusammenhang mit der relativen Zeitordnung gesagte zusammen, so können wir die der Spätbronzezeit folgende Phase der Urnenfelderkultur in zwei einander folgende Perioden, auf Vál I und II teilen. Die beiden Phasen

entsprechen im grossen und ganzen der älteren bzw. der jüngeren Urnengräberkultur. Die Phase Vál I umfasst nur die zweite Hälfte der jüngeren Urnengräberkultur. Der Reineckeschen Einteilung entsprechend können wir diese mit der Periode HA2 in Parallele stellen. Gewisse Erscheinungen lassen darauf schliessen, dass die Übergangsphase von HA-B und vielleicht auch noch der Anfang von HB mit dieser Epoche verknüpft werden kann. Zwischen den Fundgruppen vom Typ Vál I und Vál II befindet sich keine scharfe Grenzlinie und es ist auch zumeist schwer diese voneinander zu trennen. In der Übergangsphase vermischen sich die Funde dieser beiden Phasen miteinander, während mehrere von den Formen Vál I nebst den Typen HB noch sehr lange weiterleben. Die Frage der Zeitdauer von Vál II ist bisher nicht zufriedenstellend geklärt, jedenfalls ist es wahrscheinlich, dass sie auch noch einen Teil der Periode HC in sich umfasst.

Die Endphase der mittleren Bronzezeit, der sog. Horizont von Koszider lässt sich vor allem auf Grund der griechischen Analogien auf das 15. Jahrhundert v. u. Z. datieren. Das diesem folgende, genau bestimmbare historische Ereignis ist das Erscheinen der ersten Urnengräbergruppen im Raum der Hauptstadt. Dieses kann am frühesten auf das Ende des 12., oder vielmehr auf den Beginn des 11. Jahrhunderts gesetzt werden. Das 11. Jahrhundert ist zugleich auch die Entstehungszeit der Váler Kultur. Im grossen und ganzen kamen zu dieser Zeit die ersten Gräber in Neszmély und Hetény, etwas später, in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts auch im Raum der Hauptstadt in die Erde. Die Blütezeit der Kultur fällt bereits auf die Zeit der folgenden Jahrhunderte. Die Übergangsphase zwischen den beiden Váler Perioden können wir ungefähr in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts v. u. Z. suchen. Die kräftige Entwicklungsphase erstreckt sich auch noch auf das 9. und 8. Jahrhundert. Das Ende dieses Jahrhunderts, sowie der Beginn des nächsten fasst bereits den Zeitpunkt des Endes dieser Kultur in sich. Dies fällt in grossen Zügen mit dem Erscheinen der östlichen, vielleicht aus der Steppengegend kommenden Reitervölker im Gebiet von Budapest zusammen.

Die Zeitspanne zwischen dem Ende der Periode von Koszider, sowie dem Erscheinen der ersten Urnengräbergruppen, also das 14—12. Jahrhundert wird auch im Gebiete Transdanubiens durch die Hügelgräberfunde ausgefüllt. Den Beginn der Raumgewinnung der Hügelgräberkultur in Transdanubien kann man mit der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts v. u. Z., voraussetzlich mit den letzten Jahrzehnten dieses festsetzen. Im Bereich der Hauptstadt und in ihrer unmittelbaren Umgebung gibt es keinen solchen Hügelgräberfund, der auf den Ausgang von Reinecke BB gesetzt werden könnte, obwohl sich die Besetzung der von diesem etwas weiter gelegenen Gebiete durch die frühzeitige Hügelgräberkultur fallweise beweisen lässt. Auch die Funde der klassischen Periode BC1—2 sind in unserem Raum auch sehr sporadisch vertreten,

wir haben lediglich aus der Endphase der Spätbronzezeit, im grossen und ganzen aus dem mit Reinecke BD und HA1 gleichaltrigen Zeitabschnitt beträchtlichere Funde.

HISTORISCHE FRAGEN

Die historischen Geschehnisse der Periode von Koszider stehen mit den Bewegungen der mittleren Bronzezeit des Karpatenbeckens in engem Zusammenhang. Während die Depotfunde von Koszider-Typ die Geschehnisse der Endphase der mittleren Bronzezeit, insbesondere auf Transdanubien und das Donau—Theiss-Zwischenstromgebiet konzentrieren, ist das Zentrum der dieser vorangehenden sog. mykenisierenden Epoche eher im Gebiet des Alföld und jenseits der Theiss zu suchen. Der Depotfundhorizont von Apa-Gaura-Hajdúsámson lässt auf die sich innerhalb der Gyulavarsänder—Ottományer und Füzesabonyer Kultur abspielende historische Katastrophe schliessen. Dazu kam es in den letzten Jahrzehnten der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Diese Katastrophe hatte sich nicht auf das Gebiet des Alföld beschränkt und ihre Wirkung berührte — wellenartig — auch das benachbarte Gebiet. In Transdanubien lassen die Depotfunde vom Typ Százhalombatta—Kelebia, die auf dem Verbreitungsgebiet des Volkes der Vatyaeer Kultur liegen, darauf schliessen. Eine ganze Reihe der gleichzeitigen Fundzusammenhänge zeugt von einer sehr starken inneren Bevölkerungsumwälzung. Im Laufe dieser kamen die Elemente der Spätperjámoser Kultur aus dem südlichen Alföld ganz bis ins Gebiet Transdanubiens. Ihre Stationen bezeichnen die oberste Schichtenreihe von Tószeg, Tiszaug—Kéménytető und nicht zuletzt die von Pákozdvár. Wir können seitens der Kulturen der transdanubischen Gefässe mit Kalkinkrustation, deren Funde auf ungewöhnlich fernen Gebieten, unter anderen im Verbreitungskreis der Gyulavarsänder und Füzesabonyer Kultur, sowie auch im Raum von Budapest erscheinen, eine starke Expansion in Erfahrung bringen.

Kurz nach der Raumgewinnung der Perjámoser Kultur oder vielleicht gerade auf deren Einwirkung, erreichten die aus dem Füzesabonyer Kulturkreis ausgehenden Gruppen die Westslowakei, sodann das Gebiet von Transdanubien. In nordwestlicher Richtung vordringend, besetzten sie fast das ganze Verbreitungsgebiet der Magyaráder Kultur und vermischten sich mit ihrer Population. Das Volk der Magyaráder Kultur versuchte den vordringenden Füzesabonyer Elementen aus dem Wege zu gehen und zog sich weiter in südwestliche Richtung zurück. Dabei nahmen sie mehrere Gruppen der Kultur der mit Kalkinkrustation erzeugten Gefässe in sich auf. In der zweiten Hälfte der mittleren Bronzezeit ist die Kultur der Gefässe mit Kalkinkrustation fast völlig verschwunden.

Spuren, die die Vermischung der Füzesabonyer und Magyaráder Kultur beweisen, finden wir an

zahlreichen slowakischen Fundplätzen vor; so in Vígvár (Veselé), Kéménd (Kamenin), Magyarád (Madarovce), sodann der Donau entlang nach Süden schreitend, in Transdanubien in Süttő und etwas weiter unten in der obersten Schicht von Dunaújváros—Kosziderpadlás. Es ist mehr als wahrscheinlich, dass die allgemein angenommene Einwirkung von Füzesabony bzw. der Theissgegend das Gebiet der Hauptstadt nicht unmittelbar aus Osten, vom Gebiet östlich der Theiss, sondern mit den Magyaráder Elementen zusammen von Norden her erreicht hat. Dies beweisen unsere neuesten Funde, das Material der bereits erwähnten in Rákospalota und in Békásmegyér zum Vorschein gekommenen Abfallgruben.

Die Vatyaeer Kultur berührenden völkerwanderungsähnlichen Ortsveränderungen stiessen stellenweise auf Hindernisse. Die Depotfunde vom Typ Százhalombatta—Kelebia kamen auf die Einwirkung von Kriegereignissen in die Erde. Vorläufig ist es nicht klar, ob dies durch die auf ein wenig früher datierbaren Spätperjámoser Elemente oder von Füzesabonyer—Magyaráder Gruppen verursacht wurde. Jedenfalls sind die Beziehungen dieser Depotfunde mit dem südlichen Alföld und dem Gebiet jenseits der Theiss durch die Streitfälle östlichen Typs bewiesen.

Das Zentrum der in der Periode von Koszider sich entwickelnden, sehr reichen und hochstehenden Metallindustrie entfaltete sich zweifelsohne in Osttransdanubien und im Donau—Theiss-Zwischenstromland, erstreckte sich sodann über das ganze Karpatenbecken. Die Wirkung der Metallindustrie lässt sich auch in viel weiterem Kreise verfolgen, so in Österreich, Polen, Süddeutschland usw. Der neue Kulturkreis trug in zahlreichen Elementen bereits unzählige Merkmale der in Westen und Nordwesten benachbarten Hügelgräberkultur an sich. Dies war in dieser Epoche eine natürliche Folge der allgemeinen Entwicklung, die überall in Mitteleuropa eingesetzt hat. Diese Tendenz kam im Gebiet der Slowakei kräftiger zur Geltung als hierzulande und auf Grund der Einwirkung dieser entstand auf den von Füzesabonyer Elementen beeinflussten Spätmagyaráder Grundlagen die Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens.

Der zu Ende des 16. Jahrhunderts v. u. Z. entstehende und in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts bereits sich im Auflösen befindliche gemischte Kulturkreis umfasste kaum ein Jahrhundert, hinterliess aber trotzdem bleibende Spuren in der bronzezeitlichen Geschichte des Karpatenbeckens.

Die mittlere Bronzezeit abschliessenden Depotfunde — in der Hauptstadt in Rákospalota, ferner in Solymár — deuten die Eroberungen neuer Volksgruppen, der Hügelgräberkultur an. Die Hügelgräberkultur drang aus zwei Richtungen nach Transdanubien und in das Gebiet des Alföld ein. Neben den aus Westen, aus der Richtung Österreich kommenden Gruppen der Hügelgräberkultur der Mittleren Donaueggen war noch der aus dem Gebiet der heutigen Slowakei ausgehende Zweig der Hügel-

gräberkultur des Karpatenbeckens, der in die Richtung des Gebietes jenseits der Theiss vordrang, von Bedeutung. Es kann angenommen werden, dass wir in der Umgebung von Budapest mit den aus beiden Richtungen kommenden Gruppen rechnen müssen: vorläufig fehlt leider das diesbezügliche Beweismaterial. Es ist uns von der Entwicklung der Hügelgräberkultur, deren Blütezeit auch in diesem Gebiet zumindest zwei ganze Jahrhunderte in sich fasst, sehr wenig bekannt.

Auf Grund der Ergebnisse der neueren Forschungen entfaltet sich vor uns immer mehr die Gruppe der Späthügelgräberkultur von Mosonszólnok-Cseke. Die mit grosser Pracht, reich bestatteten Sippenvorsteher ermahnen an das Griechenland der gleichaltrigen und nachfolgenden homerischen Epoche. Auf diese Weise ist nicht überraschend, dass man den Vordrang der frühen Urnengräberkultur nach Süden auch mit der dorischen Wanderung in Verbindung gebracht hat.

Die Schale von Buda bildet vielleicht den einzigen Streufund, der die Frage des Bestehens der Verbindung mit der Gruppe von Mosonszólnok-Cseke aufwirft. Über die Zusammenhänge mit den Funden der Nordwesttransdanubien, Burgenland und die Westslowakei gleichfalls besetzenden Gruppe hinaus, übten die Funde vom Typ Csór-Magyaralmás (Kóm. Fejér), wie dies auch durch einen der Funde von Békásmegyér bewiesen wird, eine Wirkung auf unser Gebiet aus.

Die im Gebiet Transdanubiens weiterlebenden Hügelgräberkulturgruppen trugen zum Ausgang der Spätbronzezeit im wesentlichen bereits die Entwicklungszeichen der mitteleuropäischen Urnengräberkultur trotz dessen an sich, dass hierzulande die Lausitzer Komponente aus dem Fundmaterial der Spätbronzezeit völlig fehlt.

Die aus Österreich in immer grösserer Anzahl kommenden Gruppen der Urnengräberkultur setzten der Selbständigkeit der Hügelgräberelemente in der Umgebung von Mosonszólnok-Cseke, Csór-Magyaralmás, Keszthely, sowie im Komitat Tolna, Baranya bald ein Ende und nahmen allmählich einen beträchtlichen Teil Transdanubiens in Besitz

In Nordwesttransdanubien bildeten sich bereits zu Beginn der Periode HA die Siedlungen des Kreises Velemszentvid-Sághegy aus, deren Funde etwa einen Übergang zwischen der Kultur von Baierdorf-Velaticé und der von Vál bilden. Mit diesem fast gleichzeitig gelangten die Gruppen der Urnengräberkultur auf das Gebiet der Hauptstadt. Die Osttransdanubien völlig besetzende Váler Kultur übte ihre Wirkung in viel weiterem Kreis als wie man sich vorgestellt hat aus und, ihre Einzelgruppen drangen tief auch in das Innere Transdanubiens ein. Diese Váler Elemente von frühzeitigem Charakter brachten bereits gut organisierte Siedlungszentren zustande, kontrollierten sorgfältig die wichtigsten Verkehrslinien und nicht zuletzt die Übergangsstellen an der Donau. Ein geringerer Teil der Urbevölkerung wurde eingeschmolzen, der grössere Teil ging zugrunde oder flüchtete und die innersten Gebiete Transdanubiens wurden zum Teil unbewohnt. Diejenigen, welche sich in den befestigten Erdburgen widersetzt haben, leisteten lange einen Widerstand und verbargen ihren Bronzebestand in die Erde. Die in weitem Kreise liegenden Depotfunde bezeichnen in Transdanubien die Verteilungszentren der Population der Hügelgräberkultur.

Ein Teil der, dem Kulturkreis der Urnengräber angehörenden, mit der Váler Kultur tatsächlich nahverwandten, weiterlebenden Hügelgräberelemente Transdanubiens flüchtete nach Süden. Der Weg der Flucht kann durch die jugoslawischen, griechenländischen und italienischen Fundorte gut bestimmt werden. Im wesentlichen bilden die sich auf dem Wege der Urnengräberentwicklung befindlichen Gruppen der Späthügelgräberkultur die erste Welle der in Richtung der mediterranen Gebiete erfolgten Urnengräberwanderung. Wahrscheinlich haben bereits diese die spätmykenischen Siedlungen in Griechenland verwüstet und ihre einzelnen Gruppen drangen auch nach Italien ein. Dies bestätigen die Fundorte in der Umgebung von Ancona. Andere ihrer Gruppen erreichten auf den Seeweg die südlichen Küsten der Halbinsel, wie dies die Gräberfelder in der Umgebung von Bari beweisen.